

БІБЛІОТЕЧНИЙ ВІСНИК

Науково-теоретичний
та практичний журнал

BIBLIOTECHNY VISNYK

Scientific theoretical
applied journal

№ 3 2009

Засновники

Національна академія наук України
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

Founders

National Academy of Sciences of Ukraine
V. Vernadsky National Library of Ukraine

Головний редактор

Олексій ОНИЩЕНКО, академік НАН України

Editor-in-Chief

Oleksij ONYSHCHENKO, academician of NAS of Ukraine

Редакційна колегія

Л. Дубровіна (заступник головного редактора)

Н. Маслакова (відповідальний секретар)

Г. Бор'як

А. Бровкін

Л. Костенко

В. Омельчук

М. Романюк

П. Тронько

А. Чекмарьов

О. Додонов

О. Литвиненко

В. Широков

В. Рубан

Б. Ігнатенко

Х. Ласкажевська (Польща)

С. Філіпі-Мартутинович (Сербія)

І. Славінські (Австрія)

К. Брюс (Німеччина)

Л. Біглоу (Велика Британія)

Заснований у 1993 році.

Свідоцтво про державну реєстрацію

КВ № 189 від 09.11.1993 р.

Виходить 6 разів на рік.

Адреса редакції:

НБУВ, пр-т 40-річчя Жовтня, 3, Київ, 03039,

Україна

Тел. (044) 524-43-50

E-mail: b_visnyk@nbuv.org.ua

bibvesti@bigmir.net

Передплатний індекс 74049

Редакційна колегія журналу
не завжди поділяє думку авторів.

Editorial board

L. Dubrovina (Deputy of Editor-in-Chief)

N. Maslakova (Responsible for publication)

H. Boriak

A. Brovkin

L. Kostenko

V. Omel'chuk

M. Romanyuk

P. Tron'ko

A. Chekmaryov

O. Dodonov

O. Lytyynenko

V. Shyrovok

V. Ruban

B. Ihnatenko

H. Laskarzevska (Poland)

S. Philip-Martutynovych (Serbia)

I. Slawinski (Austria)

C. Bruce (Germany)

L. Biglow (Great Britane)

Founded in 1993.

The State Registration Certificate:

KB No. 189 of 09.11.1993

Frequency of publication is bi-monthly

Editorial office address:

VNLU, 3, Prospekt 40-richja Zhovtnja, Kyiv, 03039,

Ukraine

Tel.: (044)524-43-50

E-mail: b_visnyk@nbuv.org.ua

bibvesti@bigmir.net

Subscription Index 74049

The opinions expressed herein are solely the views of the authors
and do not necessarily reflect those of the editorial board.

Зміст

Ярошенко Т. Проект «Електронна бібліотека: центри знань в університетах України» – інновації через співробітництво.	3
Трачук Л. Електронна бібліографічна продукція на сайтах українських бібліотек.	6
Онищенко О. Українські бібліотеки у 90-х роках ХХ ст.: основні тенденції розвитку та напрями діяльності.	12
Василенко О. З історії формування та розвитку методології бібліотечної статистики.	24
Качур І. Маргінальні записи як джерело дослідження рецепції французької книги в Галичині у другій половині ХVІІІ ст.	30
Сергєєва І. Юдаїка в бібліотеках й архівах пострадянських країн: проблеми збереження та використання.	35
Мищук С. Роль одеських учених у колекціонуванні та дослідженні рукописних фондів бібліотек другої половини ХІХ – початку ХХ ст.	40
Савченко І. Видавнича фірма «Леон Ідзіковський» (До 150-річчя заснування)	49

ОГЛЯДИ. РЕЦЕНЗІЇ

Дубровіна Л. Нове просопографічне видання з серії «Біобібліографія кримознавства»	59
--	----

Contents

Yaroshenko T. The «Electronic library: knowledge centers being in the universities of Ukraine» project – innovations with cooperation.	3
Trachuk L. Electronic bibliographic products on the sites of Ukrainian libraries	6
Onyshchenko O. The Ukrainian libraries in the nineties of the XX century: the basic tendencies and activity directions.	12
Vasylenko O. From history of forming and developments of methodology of library statistics.	24
Kachur I. Marginal notes as a research source of reception of the French book in Galicia in second half of 18 century.	30
Sergeeva I. Hebraic in libraries and archives of the Post-Soviet countries: preservation and usage problems.	35
Mischuk S. A role of the scientists from Odessa in a collecting and research of hand-written funds of libraries of second half of the XIX c. – the beginning of the XX c.	40
Savchenko I. «Leon Idzikovs'kyi» publishing house (to the 150 anniversary of its foundation)	49

REVIEWS

Dubrovina L. New prosopographic issue from the «Biobibliography of the Crimea studies» series.	59
---	----

Тетяна ЯРОШЕНКО,
директор Наукової бібліотеки
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Проект «Електронна бібліотека: центри знань в університетах України» — інновації через співробітництво

Розглянуто мету та основні завдання трирічного (2009–2011 рр.) проекту UkrELib («Електронна бібліотека: Створення центрів знань в університетах України»).

Ключові слова: Електронні ресурси, електронні бібліотеки, відкритий доступ, наукова інформація.

Main goals and strategies of the three-year long plan (2009–2011) of the UkrELib Project – «Electronic Library: Knowledge Center Creation in the Ukrainian Universities», have been considered.

Keywords: electronic resources, electronic libraries, Open Access, scientific information.

*«Держава сприяє розвитку науки,
встановленню наукових зв'язків України
зі світовим співтовариством».
Конституція України. Ст. 54*

Цінності та життєздатність суспільства, як відомо, забезпечують наука та освіта. Країни з розвинутою системою освіти і науки мають розвинуту економіку та належного рівня добробут населення. Саме сукупність знань, технологій, дослідницьких інструментів дає змогу вирішувати проблеми у будь-якій галузі функціонування людського суспільства. Водночас, наука і освіта як ніякі інші сфери людської діяльності потребують оперативної, своєчасної та достовірної інформації, яка нині активно трансформується в електронну.

Відомий канадський учений Маршалл Мак-Люен у своїй праці «Галактика Гутенберга» наголошує: «тип суспільства значною мірою визначається домінуючим у цьому суспільстві типом комунікації, а людське сприйняття – швидкістю передачі інформації, що транслюється», і далі: «створення нових технічних засобів, доступних людству, має революційний характер: від абетки та писемності – до друкованого верстака, й нарешті – до електронних засобів комунікації – такий шлях розвитку цивілізації»¹. Саме такий шлях розвитку інформаційного суспільства, суспільства, що ґрунтується на знаннях, визначила для себе й Україна: відповідні пріоритети закладені у Законі України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» (від 9 січня 2007 р., № 537-V), Державній програмі «Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці» на 2006–2010 рр. та інших важливих державних документах.

Яким чином здійснюється рух задекларованим шляхом? Чи має насправді наш учений, викладач, студент рівноправний та повноцінний доступ до світової інформації? Яке місце займають публікації наших учених у світовій науці? Як забезпечити зменшення інформаційної ізоляції українських вчених та інтеграцію вітчизняної науки в світову? Яке місце займають електронні засоби комунікації у праці ученого, викладача, студента? Як визначають нині бібліотеки – основні інституції, що повинні забезпечувати доступ до знань, чи виконувати свої стратегічні завдання в інформаційному суспільстві?

На багато з цих питань, Україна лише починає знаходити відповіді. Хоча, слід зазначити, що у цій царині вже існують важливі проекти, зокрема ініційовані Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського НАНУ та ін. Загалом, бібліотеками України вже накопичений майже десятирічний досвід роботи з електронними ресурсами, починаючи з 1999 р., коли за грантом Міжнародного Фонду «Відродження» було організовано дворічний доступ до електронних журналів видавництва Springer для 98 бібліотек². З 2000 р. бібліотеки України мають можливість доступу до баз даних EBSCO за проектом «Електронна інформація для бібліотек» (Electronic Information For Libraries), який є спільною ініціативою Інституту Відкритого Суспільства (Будапешт) і найбільшого у світі видавництва періодики та компанією EBSCO Publishing. Координатором

цього проекту в Україні є Асоціація «Інформаційно-Консорціум»³. Нині крім баз даних EBSCO він пропонує бібліотекам України цілий спектр електронних інформаційних ресурсів та відповідні навчальні програми. З вересня 2002-го і до кінця 2007 р. в Україні було реалізовано проект INTAS «Доступ до електронних журналів для вчених Нових Незалежних Держав»⁴. Він забезпечував науковців України (виключно через бібліотеки інституцій, де вони працюють) оперативною науковою інформацією з електронних журналів відомих європейських видавництв Springer (1200 назв) та Blackwell Science (понад 400 назв), баз даних (Zentralblatt Mathematik) та через сервіс доставки документів. По завершенні проекту до нього приєдналась 251 бібліотека України: академічні, університетські, публічні, відомчі, а щорічне завантаження статей становило понад 50 тис. Координаторами цього проекту виступили Технічна Інформаційна Бібліотека у Ганновері (Німеччина) та Наукова бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Відомі проекти доступу до світової та вітчизняної наукової інформації, які особливо активно реалізує в останні 5–7 років Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Взяти хоча б проєкт «Портал наукової періодики», що гарантує відкритий доступ до результатів наукових досліджень, створених за рахунок Державного бюджету України⁵. З 2008 р. наукові електронні ресурси пропонує своїм членам і академічна мережа УРАН. Окремі університети вже включають передплату наукових електронних ресурсів до своїх бюджетів.

Можна говорити про певні позитивні зрушення, але чи можна назвати їх системними? Мусимо зазначити, що ще далеко не всі дослідники, студенти України мають рівний доступ до знань, а вітчизняна наука все ще перебуває у певній ізоляції від світової.

У січні 2009 р. розпочато новий проєкт «**UkrE-Lib: Електронна бібліотека: Центри знань в університетах України**», який власне і покликаний поліпшити ситуацію⁶. Реалізація проєкту дасть змогу забезпечувати, підтримувати та вдосконалювати інформаційну базу, необхідну для навчальної та науково-дослідної роботи українських учених і фахівців та відповідні механізми обміну інформацією з метою інтеграції українських науковців у світову академічну спільноту. Ініціатором проєкту є Києво-Могилянська Фундація Америки, неприбуткова добродійна організація, завданням якої є сприяння розвитку вищої освіти в Україні. Проєкт підтримано Регіональною Місією Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) в Україні.

На першому етапі (2009 р.) проєкт створюється на базі трьох університетів України: Національного університету «Києво-Могилянська академія», Харківського національного університету ім. В. Каразіна, Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича за підтримки Центру Технологій та Інноваційного Менеджменту Нортвестерн Університету в США та Асоціації «Інформаційно-Консорціум». Проєкт відкритий для участі університетів країни, і вже в 2009 р. планується залучення ще кількох вищих навчальних закладів з Донбасу та Криму. Проєкт розрахований на три роки і в подальшому планується долучити до нього провідні університети з усіх регіонів України.

Необхідною складовою проєкту є створення Центру знань у кожному університеті та відповідно створення соціальної наукової мережі центрів знань в Україні загалом. Створення такої мережі ще не має аналогів у нашій країні. Центри знань гарантують підтримку проєкту у таких напрямках:

- у використанні наукових електронних ресурсів у навчальному процесі та наукових дослідженнях, що проводяться в університеті;
- у забезпеченні можливості вільного доступу до інформаційних ресурсів проєкту для студентів, викладачів, науковців;
- у забезпеченні можливості вільного розміщення публікацій викладачів, співробітників і студентів університету через власний електронний інституційний репозитарій та/чи створені електронні журнали відкритого доступу;
- у забезпеченні можливостей вільного електронного спілкування учених і викладачів.

Проєктом передбачено:

- створення системи навчальних програм та тренінгів з користування та формування електронних ресурсів для різних категорій університетських спільнот (дослідники, викладачі, аспіранти, студенти, бібліотекари);
- створення відкритих університетських архівів (інституційних репозитаріїв) для вільного розміщення в Інтернеті публікацій українських вчених та забезпечення обміну інформацією між Україною і світовою академічною громадою;
- розвиток співпраці між університетами, іншими інституціями, науковцями, які представляють економічні, культурні та інші сфери діяльності;
- зняття інформаційної завіси для українських учених та спеціалістів;
- інтеграцію України у світ та підвищення її конкурентоздатності.

Протягом першого року (2009) виконання проєкту планується здійснити такі кроки:

- передплата ліцензованих інформаційних ресурсів для кожного університету. Деяка поцифрована наукова інформація є загальнодоступною. Її вільно можна взяти з Інтернету. Але основна частина наукової інформації захищена авторським правом і недоступна без передплати. Тому планується передплата найважливішого ядра (Core) світових інформаційних ресурсів, що покривають різні галузі знань (наука, техніка, медицина, соціальні та гуманітарні науки): бази даних EBSCO; електронні журнали видавництва Elsevier, Springer, Oxford University Press, Emerald (E-Management Xtra), Institute of Physics, JSTOR, Association for Computing Machinery, Nature Publishing Group та ін.;
- не лише передплата та організація доступу, а й створення спільного єдиного порталу управління електронними ресурсами для різних університетів України – учасників проекту, створення академічної соціальної мережі центрів знань. Звичайно, важливу роль у проекті відіграватимуть тренінги та навчання, планується проведення циклу тренінгів у кожному з університетів та двох спільних наукових конференцій, перша з яких вже відбулась у Києві на базі НаУКМА у січні 2009 р.;
- створення відкритих електронних архівів – інституційних репозитаріїв у кожному з університетів, де українські вчені змогли б вільно самоархівувати свої публікації. Рух Відкритого Доступу, що зародився у 2002 р., досить активно розвивається, і нині в світі вже нараховується понад 1500 таких вільних архівів, 10 з яких – з України⁷.

Збільшення мережі університетів-учасників проекту і надалі потребуватиме фінансування та підтримки з боку фондаций, держави, недержавних установ, корпорацій, університетів. Вже робляться чи плануються у найближчому майбутньому перші внески до проекту від відомих бізнесових корпорацій, що працюють в Україні: Microsoft, Kraft Foods, JTI, Hewlett Packard та ін. Можливо, не залишаться поза увагою й відповідні звернення до владних структур. У багатьох країнах електронні бібліотеки підтримуються державою, для їх розвитку надаються субсидії. Реалізація проекту, започаткованого в Україні, здійснюється за підтримки USAID, Києво-Могилянської Фундації Америки та низки університетів. Проте потрібна також фінансова підтримка Уряду України, бізнес-спільноти, фондів, університетів та користувачів.

Підтримка цього проекту – інвестиція в майбутнє України, в її стабільність, у розвиток її конкурентоспроможності. Така ініціатива справлятиме вплив на громадянське суспільство країни, розвиток де-

мократичного процесу, забезпечуючи доступ великої кількості інформаційних ресурсів для максимально широкого кола користувачів. Проект «Електронна бібліотека: Центри знань в університетах України» збільшить використання технологій, забезпечить інформаційну базу для розвитку науки та освіти в нашій країні.

Примітки

¹ Мак-Люен, М. Галактика Гутенберга: становлення людини друкованої книги [Текст] / Маршалл Мак-Люен, пер. : В. І. Постніков, С. В. Єфремов. – К.: Ніка-Центр, 2001. – 461 с. – (Зміна парадигми).

² Ярошенко, Т. О. Електронні журнали – бібліотекам України : перший Всеукраїнський консорціум бібліотек-користувачів електронними журналами видавництва «Springer» [Текст] / Тетяна Ярошенко, Олеся Архипська // Вісник Книжкової палати. – 1999. – № 12. – С. 24–27.

³ Асоціація «Інформатіо-Консорціум (громадська організація) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : . – Назва з екрана.

⁴ Ярошенко, Т. О. Електронні журнали : реалізація проекту INTAS в Україні [Текст] / Т. О. Ярошенко // Електронні ресурси в бібліотеках – 2004 : наук.-практ. конф. : матеріали конф., м. Миколаїв, 17–21 травня 2004 р. – К. : ТОВ «ІММ «Фраксім», 2004. – С. 75–83; Ярошенко, Т. О. Електронні журнали : можливості XXI століття для науки та освіти України [Текст] / Т. О. Ярошенко // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2004. – № 2. – С. 70–75.

⁵ Наукова періодика України (журнали та збірники наукових праць) [Електронний ресурс] / Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського. – Режим доступу : URL : . – Назва з екрана.

⁶ Про проект див. : Ярошенко, Т. Електронна бібліотека [Електронний ресурс]: центри знань в університетах України : презентація на відкритті проекту «Електронна бібліотека України», 26 січня 2009 р. / Тетяна Ярошенко. – Режим доступу: URL: <http://www.library.ukma.kiev.ua/dspace/handle/123456789/174>. – Назва з екрана; Thomas, J., Writer, S. Digital Library Brings Global Knowledge Network to Ukraine Project strengthens civil society, industry and academia [Electronic resours] / Jeffrey Thomas, Staff Writer. – Режим доступу : URL : [RTF bookmark start: _Hlt231021319][RTF bookmark end: _Hlt231021319]. – Назва з екрана; Тисячна, Н. ELibUkr [Електронний ресурс] : цей проект сприятиме обміну інформацією між світовою та українською академічними спільнотами / Надія Тисячна. – День. – 2009. – 28 січ. (№ 12). – С. 2. – Режим доступу : URL : . – Назва з екрана.

⁷ Ярошенко, Т. Відкритий доступ [Електронний ресурс] : історія та сучасні проекти в Україні і світі / Тетяна Ярошенко. – Режим доступу : URL : . – Назва з екрана; Ярошенко, Т. Наукова інформація у відкритому доступі : нові моделі комунікації в інформаційному суспільстві [Текст] / Т. О. Ярошенко // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2006. – № 4. – С. 80–87.

Людмила ТРАЧУК,

аспірантка Рівненського державного гуманітарного університету

Електронна бібліографічна продукція на сайтах українських бібліотек

У статті здійснено аналіз змістових та жанрових особливостей електронної бібліографічної продукції, представленої в бібліотечному сегменті мережі Інтернет. Охарактеризовані основні жанри електронних бібліографічних посібників як результатів і засобів бібліографічної діяльності.

Ключові слова: електронна бібліографічна продукція, електронний бібліографічний покажчик, сайт бібліотеки, жанр бібліографічного посібника.

The analysis of semantic and genre features of electronic bibliographic products, network presented in a library segment, is carried out the Internet. The basic genres of electronic bibliographic products as results and facilities of bibliographic activity are described.

Keywords: electronic bibliographic products, electronic bibliographic manual, library site, genre of bibliographic manual.

У 80-х роках вважались утопічними¹ прогнози дослідників, які пророкували, що на зміну книгам прийде електронна пам'ять машин, буде створено світовий «інформаторій», який миттєво видасть будь-яку довідку на будь-яку відстань, а також, що домашній комп'ютер, під'єднаний до світової інформаційної мережі, з'явиться у кожній квартирі². Як виявилось, значною мірою дослідники-«утопісти» мали рацію: в наш час пам'ять комп'ютерів дійсно є джерелом інформації нарівні з друківаними виданнями, хоча й не замінила їх. Інтернет став світовим «інформаторієм», доступ до якого можна отримати як у межах бібліотеки, так і поза нею. Однак його інформаційні можливості багато в чому залежать від роботи бібліотек, внеску кожної з них у спільну комп'ютерну пам'ять, тому важливо проаналізувати наявні досягнення, визначити кращі зразки, які варто наслідувати.

Бібліотечні інформаційні ресурси Інтернету дедалі частіше стають об'єктом аналізу. Взяти хоча б дослідження Д. Соловяненка, Л. Я. Філіпової, Т. М. Прокошевої, І. Торліна, Г. Перехрест та ін. Автори приділяють увагу різним аспектам створення та функціонування бібліотечних сайтів, однак, бібліографічні ресурси на сайтах бібліотек ще не стали об'єктом самостійного аналізу. Характеристику деяких жанрів електронної бібліографічної продукції здійснила Л. Я. Філіпова, проте з кінця 90-х років ХХ ст., коли було проведене її

дослідження, наповнення бібліотечних сайтів урізноманітилося жанрово, змістово, типологічно.

Метою даної статті є дослідження змістових та жанрових особливостей електронної бібліографічної продукції, яку пропонують віддаленим користувачам вітчизняні бібліотеки.

Український бібліотечний сегмент Інтернету представлений переважно сайтами бібліотек різних відомств. Вони містять масиви бібліографічних даних, що характеризує їх основну спрямованість і можливість обслуговування користувачів. Тому сайти більшості бібліотек відносять до категорії довідково-інформаційних чи довідково-бібліографічних³.

Досліджувалися сайти 81 бібліотеки України (за гіпертекстовим списком НБУВ⁴). Доступні на момент дослідження (липень–серпень 2008 р.) електронні бібліографічні ресурси (ЕБР)⁵ були виявлені на сайтах 53 бібліотек (26 бібліотек ВНЗ та 27 бібліотек загальнодержавного значення).

Майже 70 % проаналізованих бібліотек надають доступ до **електронних каталогів (ЕК)**. Каталоги відрізняються програмним середовищем, в якому створені і функціонують, видами відображених документів, можливостями пошуку. Особливістю багатьох ЕК є, на нашу думку, їх комплексний бібліографічний характер: часто вони включають не тільки різні за складом, хронологічними рамками, читацьким та цільовим призначенням **бібліографічні бази даних (ББД)**, але й інформацію про

них (крім назви подаються дані про дату створення, обсяг, склад та ін.). Наприклад, ЕК Наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія» складається з таких ББД: «Загальний каталог» (включає всі ресурси бібліотеки), «Матеріали до курсів» (містить бібліографічні описи (БО) рекомендованих до навчальних курсів матеріалів, наявних у бібліотеці), «Періодика» (містить БО серіальних видань, розміщених у різних структурних підрозділах бібліотеки), «Нові надходження», «Мультимедіа» (включає БО аудіодокументів, відеодокументів, документів на CD, DVD), «Автореферати та дисертації», «Праці викладачів НаУКМА» та ін. Детальну інформацію про каталог дає «Паспорт ЕК Наукової бібліотеки НаУКМА». Всі ББД об'єднані єдиним пошуковим інтерфейсом.

Часто і пошукові ознаки для всіх ББД однакові. Наприклад, ЕК Івано-Франківської ОУНБ ім. І. Я. Франка та Кіровоградської ОУНБ ім. Д.І. Чижевського дають змогу вести пошук в усіх ББД за автором (колективним та індивідуальним), назвою, предметною рубрикою, міжнародним стандартним номером, роком видання, видавництвом, ключовими словами, мовою, видом документа чи сукупністю цих ознак.

Як правило, в ББД враховується рівень інформаційної культури користувачів. Від того, наскільки дружнім є інтерфейс ЕК в умовах, коли віддалений користувач бачить перед собою прямокутну рамку, в яку потрібно внести слово, залежить ефективність пошуку електронних документів. Наприклад, ЕК Бібліотеки Київського національного економічного університету (КНЕУ) ім. Вадима Гетьмана пропонує стандартний пошук (за автором, ключовим словом, заголовком, роком видання) і розширений (за тематикою, ключовими словами в будь-якому полі, автором, видом видання, роком видання, міжнародним стандартним номером). Для формулювання запиту користувачеві пропонується вибрати терміни із **словників ключових слів, авторів, заголовків, років видання**. Словники мають гіперпосилання на документи, які містять вибрані користувачем рубрики. Галузь, тему, проблему пропонується вибрати з Рубрикатора науково-технічної інформації. Також пропонується використовувати УДК, де інформацію можна шукати одночасно за кількома рубриками. У межах цих ресурсів можна здійснювати пошук за ключовими словами. Таким чином, можна знайти документи з вузької теми, а також ті, де тема розглядається частково, які є для неї узагальню-

ючими, дотичними. Окремо можна побачити нові надходження: матеріал згрупований за роками, в межах року – за місяцями. Результат пошуку в ЕК – БО, що супроводжується шифром, вказуванням кількості примірників та їх місцезнаходження у фондах бібліотеки. Знайдені описи документів можна сортувати за автором, заголовком, роком видання, типом, видом документа, за датою надходження, кількістю видач. Індекси УДК та прізвища авторів містять гіпертекстові посилання на інші праці з таким само індексом чи цих же авторів (отже, легко знайти праці з тієї ж галузі, теми, проблеми). За одним запитом можна здійснювати пошук у всіх ББД ЕК. Таку методику організації бібліографічного пошуку в ЕК можна вважати зразковою.

Словники, які допомагають знаходити інформацію в електронному каталозі, пропонують користувачам також Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Національна наукова медична бібліотека України, Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека, Національна бібліотека України для дітей. Точками доступу до «Статичного каталогу» Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника є **рубрикатори**: «Автори-персони», «Місця видання», «Мови», «Тематика», «Ключові слова», «Рік видання», «Видавці» тощо. Кожна рубрика містить бібліографічні описи документів з шифрами. Такі рубрикатори, словники, на нашу думку, незамінні для користувачів, адже вони відразу бачать, з чого можна вибирати, які ресурси включає електронний каталог.

Найкращі ЕК містять довідкову **інформацію про методику пошуку** в каталозі. Наприклад, Наукова бібліотека Української академії банківської справи Національного банку України пропонує «Інструкцію користувача», що містить розділи «Робота користувача з ЕК» та «Пошук літератури на прикладах». Навчальний курс «З чого почати» для роботи з ЕК розроблений і виставлений на сайті Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.М. Каразіна. Розгорнута пошукова інструкція «Допомога» є в ЕК, створених з використанням програми «УФД/Бібліотека» (бібліотеки Київського університету права, Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка, Національного транспортного університету, Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова, Тернопільського національного економічного універ-

ситету, Національного авіаційного університету). Пошук в них пропонується здійснювати за автором, назвою, мовою, видом документа, темою. До останніх трьох пошукових ознак пропонується меню, з якого можна дізнатися, які види документів, якими мовами, з яких галузей знань, тем, проблем відображає каталог.

ЕК може відображати не тільки окремих фонд, а й їх сукупність. Наприклад, бібліотека Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова надає доступ до **зведеного ЕК**, який ведеться спільно з бібліотеками Миколаївського державного аграрного університету, Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могилы, Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського та інших вищих навчальних закладів міста. Наукова бібліотека Тернопільського національного економічного університету, крім власного ЕК, пропонує пошук у корпоративному каталозі бібліотек м. Тернополя, який називається «СКІФ» (система каталогізації інформаційних фондів). У відкритому для всіх бажаючих проєкті також беруть участь Тернопільська бібліотека для молоді, Бібліотека інституту економіки та підприємництва, Центральна міська бібліотека, видавництва «Джура», «Медкнига» (Медична академія), «Збруч», «Підручники та посібники». Каталог дає змогу здійснювати пошук документів за автором, назвою, роком видання, видавництвом, як у всіх каталогах відразу, так і в кожному каталозі окремо. Проєкт має об'єднати каталоги всіх організацій-фондоутримувачів, щоб користувач отримувач вичерпну інформацію про те, де в межах міста знаходиться потрібна йому книга.

Одним з найпоширеніших бібліографічних ресурсів на сайтах досліджених бібліотек є **бюлетені нових надходжень**. Матеріал там згрупований або за галузями знань, або за датою надходження до бібліотеки. У межах найдрібнішої рубрики міститься БО, шифр, іноді кількість примірників, їх місцезнаходження. Варто відзначити ББД «Нові надходження» Наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Пошук у ній пропонується здійснювати за назвою, автором, предметом, персоналією, серією, видавництвом, місцем видання, країною видання, мовою, міжнародним стандартним номером, місцезнаходженням. Окремо можна вибрати книги, періодику, музику, карти, комп'ютерні файли. Також можна отримати дані за певний хронологічний період – останні 7, 14, 21, 30, 60...180 днів.

Важливе джерело інформації про передплачені бібліотеками періодичні видання – **електронні покажчики періодичних видань**. Більшість з них є електронним аналогом друкованих. Різновидом таких ресурсів є зведені каталоги періодичних видань міста, регіону тощо («Зведений каталог періодичних видань, які отримують найбільші бібліотеки м. Сімферополя у другому півріччі 2008 року», «Зведений каталог журналів і газет, передплачених бібліотеками [Хмельницької] області на ... рік». Вони, переважно, поточні, однак іноді створюють і ретроспективні («Журнальний фонд відділу періодики (1926–2003 рр.)» Дніпропетровської обласної універсальної наукової бібліотеки). Інформацію про періодичні видання, передплачені бібліотеками на поточний рік чи передплачувані в минулому, можна знайти також через пошукові форми ЕК. В ЕК бібліотеки Київського університету права як окремих допоміжний ресурс виділена ББД «Періодика 2008», пошук в якій можливий за назвою, мовою, темою, видом періодичного видання (газета, журнал). У вигляді окремої ББД з можливостями пошуку за назвою, індексом, темою, мовою, каталогом (Періодичні видання в Україні, Укрпошта, Періодичні видання Росії і СНД, Періодичні видання Харківської області, Ідея. Україна) існує покажчик «Періодичні видання 2008» Науково-технічної бібліотеки Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.

Сучасний ЕК втілює у життя ідею, запропоновану фахівцями ще у 50-х рр., про введення до систематичного каталога статей з періодичних видань. Тоді вона була визнана передчасною, пов'язаною з серйозними труднощами, які неможливо подолати без дослідницької роботи у бібліотеках різних типів⁶. Зараз під лінком «електронний каталог» часто ховається електронний аналог всієї системи каталогів і картотек бібліотеки.

Водночас, зміст серіальних видань та збірників окремо розкривається в представлених на сайтах бібліотек **аналітичних банках даних (електронних аналогах універсальних систематичних чи тематичних картотек статей)**. Такі бази та банки даних можуть бути **універсальні** (ББД «Статті з російських періодичних видань» Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка; «Електронна систематична картотека статей» (містить описи періодичних видань, їх окремих номерів та бібліографічні описи матеріалів з них з усіх галузей знань з 2005 р.), «Каталог та аналітичний розпис періодичних видань до 2005 р.»

(містить бібліографічні описи періодичних видань та статей з них з усіх галузей знань за 2000–2004 рр.) Дніпропетровської обласної універсальної наукової бібліотеки; **багатогалузеві** (ББД «Аналітичний опис статей» Науково-технічної бібліотеки Донецького національного технічного університету пропонує пошук за тематикою (економіка, екологія, політологія, інженерна і соціальна психологія, культурологія, соціологія, історія України, історія ДонНТУ, проблеми вищої школи) та ключовими словами у будь-якому полі бібліографічного запису); **проблемно-тематичні** (ББД «Україна і світ» Наукової бібліотеки Донецького національного університету включає перелік статей з періодичних видань і збірників з 1998 р., що стосуються питань історії, політики, соціології, економіки і права України, які є у фондах бібліотеки); **тематичні**.

Унікальною є ББД «Реферативна бібліографія періодики», розміщена на сайті Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету ім. Т. Шевченка, яка містить БО статей, що супроводжуються рефератами, із зарубіжних журналів та газет з різних галузей знань, які, переважно, відсутні у фондах бібліотеки. Пошук можливий за розділами «Соціальні науки», «Сільське господарство», «Біологія та екологія», «Медичні науки», «Інформація та технології»; за ключовими словами; автором статті; назвою документа; часом написання.

Цікавий аналітичний ресурс є у Національній бібліотеці України для дітей – «Форматований зміст» – електронна картотека назв художніх творів, опублікованих у періодичних виданнях та збірниках.

Зростає кількість **електронних аналогів друкованих науково-допоміжних та рекомендаційних бібліографічних посібників (БП), зокрема біобібліографічних, персональних**. Вони переважно набираються в редакторі Word і зберігаються на сервері бібліотеки, а на сайті розміщені посилання на них. Створення відповідних ББД потребує значних фінансових та трудових затрат, що і пояснює їх невелику кількість на сайтах. Як виняток можна назвати науково-допоміжну ББД «Видатні діячі Луганщини» – біобібліографічний краєзнавчий ресурс, в якому матеріал згруповано за персональними гніздами, з можливим пошуком за прізвищем, ім'ям, по-батькові діяча, напрямом діяльності, місцем проживання.

Наукова бібліотека Львівського національного

університету ім. І. Франка пропонує користувачам сайту **науково-допоміжний ретроспективний БП «Український спорт»** (покажчик неперіодичних видань з фізичного виховання та спорту в Україні за 1922–1941 рр.). Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна підготувала і виставила на сайті науково-допоміжні БП «Історія Харківського університету», «Харківське історико-філологічне товариство (1877–1919)». Наукова бібліотека Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова пропонує користувачам **поточний (щорічний) науково-допоміжний БП «Українська педагогічна бібліографія»** (є архів за 1996–1999, 2004 рр.).

Можливості електронних технологій іноді змінюють наше уявлення про усталені жанри бібліографічних посібників. Наприклад, в ЕК науково-технічної бібліотеки Національного технічного університету описи всіх видів видань знаходяться в одній ББД, а БО номери газети, журналу супроводжується списком уміщених цікавих статей, що перетворює каталог на електронний рекомендаційний бібліографічний ресурс.

Електронні рекомендаційні БП, створені для розповсюдження в Інтернеті, виводять рекомендаційну бібліографію на рівень забезпечення інформаційних потреб, що відповідають ХХІ ст.⁷ Власне, робота з користувачами за допомогою рекомендаційної бібліографічної продукції – це той аспект її діяльності, який робить бібліотеку культурним інститутом і відрізняє її, наприклад, від пункту прокату⁸.

Рекомендаційні БП останнім часом надзвичайно поширені на сайтах українських бібліотек, тому що їх підготовка не потребує великих фінансових і трудових затрат, водночас, користувачам потрібна кваліфікована рекомендація при підборі літератури з теми, проблеми. Наприклад, на сайті Бібліотеки Запорізької державної інженерної академії на час дослідження був представлений 51(!) рекомендаційний бібліографічний посібник, знайомству з якими передують їх гіпертекстовий перелік із зазначенням назви, формату, розміру, дати створення. Найчастіше бібліотеки ВНЗ відгукуються на реформаційні процеси у вищій освіті (БП, присвячені Болонському процесу, кредитно-модульній системі навчання тощо). Напевне, це найпопулярніша тема рекомендаційних списків і покажчиків літератури, віртуальних виставок бібліотек ВНЗ. Серед рекомендаційних покажчиків варто відзначити гіпертекстовий покажчик

«Природа і людина» Національної бібліотеки України для дітей.

Багато вітчизняних бібліотек створюють **електронні «Календарі знаменних і пам'ятних дат»** – галузеві («Календар знаменних і пам'ятних дат у галузі освіти і педагогічної науки на ... рік» Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського) чи багатогалузеві («Літературно-мистецький календар Івано-Франківської області на 2008 р.» Івано-Франківської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. І. Я. Франка). Часто «календарі» мають універсальне краєзнавче спрямування («Календар знаменних і пам'ятних дат Волині» Волинської державної обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Олени Пчілки, «Знаменні дати Луганщини» Луганської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. М. Горького та ін.). Найчастіше вони є електронними аналогами друкованих БП, рідко – ББД, першою точкою доступу до яких є місяць. У межах місяця подається перелік дат з гіперпосиланнями на осіб або події, до яких додається історична довідка та список літератури (Тернопільська обласна універсальна наукова бібліотека). Такий спосіб побудови «календаря» більш доцільний, він дає змогу швидко знайти інформацію про конкретну подію, не переглядаючи всього посібника.

На проаналізованих сайтах використовують і такий жанр електронних рекомендаційних БП, як **огляд** («Огляди надходжень видань на CD-ROM», тематичні огляди літератури «Жінки в бізнесі», «Бібліотека ділового шедевра» Луганської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. М. Горького).

Віртуальні виставки (тематичні, нових надходжень, окремих типів літератури) як специфічний жанр ЕБР впевнено закріпилися на сайтах вітчизняних бібліотек⁹. Багато ілюстровані, доповнені цікавою фактографічною інформацією про українських і зарубіжних письменників, віртуальні виставки художньої літератури розміщено на сайті Науково-технічної бібліотеки Донецького національного технічного університету. Серед найкращих варто відзначити виставку «Андерсен Ханс Кристиан». Цей рекомендаційний ресурс – дієвий інструмент пропаганди книги, формування інтересу до читання. Варто відзначити, що його створено в бібліотеці технічного навчального закладу. Різновидом віртуальних виставок є віртуальна презентація книг «Радимо прочитати» Бібліотеки Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Кожній книзі присвячена окрема

сторінка сайту, на якій розміщено фото обкладинки, БО, що супроводжується шифром та розширеною рекомендаційною анотацією.

Новими жанрами електронних БП, що з'явилися на сайтах українських бібліотек, є прес-дайджести та прес-огляди. **Прес-дайджести** містять бібліографічні описи статей з періодичних видань, під якими подаються фрагменти їх текстів («Державність, вимріяна поколіннями!», «Пенсійне забезпечення» та ін. Закарпатської обласної універсальної наукової бібліотеки; «Програма «Турбота», «Програма «Твій дім, твоє подвір'я» Публічної бібліотеки ім. Лесі Українки м. Кисва). **Прес-огляд** включає бібліографічний опис статей на певну тему та невелику оглядову довідку («Професійне досвід бібліотекаря» Тернопільської обласної універсальної наукової бібліотеки).

В електронному середовищі відроджуються й забуті жанри рекомендаційних БП. Електронний аналог поширених раніше «закладок до книги» представлений на сайті Донецької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Н.К. Крупської. Він називається **«листок-сигнал»**. Це, зокрема, БП «Марія Матіос «Солодка Даруся», що включає довідку про життя і діяльність письменниці, інформацію про твір, бібліографічний опис твору та документів про нього. Електронні **«пам'ятки читачеві»** представлені на сайті Харківської обласної універсальної наукової бібліотеки (БП «Найвидатніша просвітителька Христина Данилівна Алчевська», «3 плеяди творців: До 100-річчя з дня народження Антона Карловича Вальтера»). Вони приурочені до певної події і складаються з біографічної довідки, бібліографічного опису основних праць діяча і праць про нього, іноді додається веббіографічний список (список адрес веб-сайтів за темою).

Цінними електронними бібліографічними ресурсами є результати довідково-бібліографічного обслуговування локальних і віддалених користувачів. Серед них – **архіви відповідей на виконані запити служб «віртуальних довідок»**¹⁰ та **електронні версії письмових бібліографічних довідок** («Дидактичні ігри в допоміжних дошкільних закладах» – список книг з шифрами і статей з фонду Бібліотеки Луганського національного університету ім. Т. Шевченка; «Письмові довідки за заявками кафедр ДонНУ» – гіпертекстовий перелік вузькотематичних списків літератури Наукової бібліотеки Донецького національного університету, згрупованих у три розділи: «Точні і природничі науки», «Гуманітарні науки», «Економіка і право»).

В Інтернет-середовищі представлена продукція і такого виду бібліографії, як метабібліографія (бібліографія бібліографії)¹¹. Електронні **показники бібліографічних посібників** представлені «Картотекою бібліографічних видань» Наукової бібліотеки Донецького національного університету (включає описи пристатейних бібліографічних списків, окремо виданих БП (книг, брошур), внутрішньожурнальних та внутрішньогазетних БП; пошук можливий за автором, назвою, роком видання, предметом, словом з предмета, назви; є словники ключових слів, індивідуальних авторів, джерел (періодичних видань, матеріал з яких включений у БП), предметних рубрик. Гіпертекстовий список біобібліографічних показників провчених ДонНУ Наукової бібліотеки Донецького національного університету містить їх БО і посилання на тексти показників. На сайті Чернівецької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Івасюка у розділі «Науково-видавнича діяльність» уміщено список БП, які видає бібліотека. Кожен опис доповнює посилання на повний заархівований текст. Розділ «Бібліографічні показники» сайту Тернопільської обласної універсальної бібліотеки містить бібліографічні описи всіх електронних БП, створених бібліотекою. Їх тексти можна переглянути, застосувавши функцію «Завантажити».

Отже, електронна бібліографічна продукція, представлена на сайтах українських бібліотек, відзначається різноманітністю жанрів, характеризується вдосконаленням старих і пошуком нових форм задоволення інформаційних потреб користувачів. Однак, існує дублювання тематики представлених електронних ресурсів, що відзначають й інші дослідники¹². Проведений аналіз сайтів бібліотек вищих навчальних закладів та обласних універсальних наукових бібліотек теж це підтвердив: мало не на кожному сайті ВНЗ виставлені бібліографічні посібники на тему «Болонський процес»; серед обласних універсальних наукових бібліотек повторюваними темами електронних бібліографічних посібників є життя і діяльність Івана Франка, Уласа Самчука, Лесі Українки та ін. Отже, робота бібліографів різних бібліотек дуб-

люється, сили і засоби витрачаються нерационально. Тому електронна бібліографічна продукція потребує регулярного моніторингу для виявлення найкращого досвіду, уникнення бібліотеками дублювання тематики посібників, об'єднання зусиль у створенні якісних електронних бібліографічних ресурсів.

Примітки

¹ Утопія – фантазія, вимисел, мрія, що не збувається.

² Соколов, А. В. Автоматизация библиографического поиска / А. В. Соколов. – [М.] : Книга, 1981. – С. 130–131.

³ Нохрина, В. А. Использование электронных библиотек в справочно-библиографическом обслуживании / В.А. Нохрина, Ю.В. Нохрин // Библиография. – 2008. – № 1. – С. 13.

⁴ Бібліотеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>

⁵ Про співвідношення понять «електронний бібліографічний ресурс», «електронний каталог», «електронний бібліографічний посібник» див.: Трачук Л. «Електронний ресурс» та «електронний каталог»: співвідношення термінів // Термінологія документознавства та суміжних галузей знань: зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв, Ін-т держ. упр. і права. – К., 2008. – Вип. 2. – С. 131–138.

⁶ Шкаріна, В. Історія розвитку бібліотечних каталогів // Вісн. Кн. палати. – 2005. – № 6. – С. 34–36.

⁷ Бавин, С. П. Регионы страны: рекомендательная библиография // Мир библиографии. – 2007. – № 3. – С. 14–23.

⁸ Бабичева, М. Е. Рекомендательно-библиографическая деятельность как функция библиотеки: на примере РГБ // Библиография. – 2007. – № 3. – С. 14–23.

⁹ Трачук, Л. Віртуальна виставка: нова послуга бібліотеки // Вісн. Кн. палати. – 2007. – № 11. – С. 36–38.

¹⁰ Трачук, Л. Ф. Віртуальне довідково-бібліографічне обслуговування в українських бібліотеках // Вісн. Кн. палати. – 2006. – № 8. – С. 16–18.

¹¹ Промська, О. Бібліографія бібліографії: термінологічний аспект // Вісн. Кн. палати. – 2007. – № 3. – С. 22–24.

¹² Шемаєва, Г. Регіональні бібліотечні електронні ресурси: аналіз стану та планування розвитку / Г. Шемаєва, Н. Капустіна // Наукові праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2007. – Вип. 19. – С. 58–69.

Олексій ОНИЩЕНКО,

ген. директор Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,
академік НАН України

Українські бібліотеки у 90-х роках ХХ ст.: основні тенденції розвитку та напрями діяльності

У статті розглядаються основні тенденції розвитку бібліотечної справи за часів незалежності України, за нових соціально-політичних та економічних реалій: формування нового бібліотечного законодавства, удосконалення системи бібліотек, формування нової інфраструктури бібліотечно-бібліографічних установ, фахової періодики, інформатизації бібліотечної справи, формування електронних ресурсів та електронних бібліотек в Україні, активізації використання фондів, становлення нових умов управління та матеріально-технічного забезпечення діяльності бібліотек, реорганізації системи вищої освіти, підготовки кадрів вищої кваліфікації у бібліотечній справі, активізації міжнародного співробітництва, збереженості фондів, розвитку наукових досліджень.

Ключові слова: українські бібліотеки у 90-ті роки ХХ ст., тенденції розвитку бібліотечної справи, інформатизація бібліотек.

This work overviews main tendencies in development of library institutions under conditions of the independent development of Ukraine, new socio-political and economical realities. Special attention is paid to the formation of the new library legislations, improvement of the library system, shaping of the new infrastructure of bibliography based library institutions. Professional periodicals, informatization of the library structures, formation of the electronic resources and libraries in Ukraine are overviewed in this work. Attention is paid to growing use of funds, establishment of the new conditions in supervision and supply of the libraries with materials and technology, reorganization of the higher education system, professional, high-level qualification of training for the libraries employment force are. This work also outlines international relations, safekeeping of the funds, and development of the studies of scientific problems within library institutions.

Keywords: Ukrainian libraries, 1990-ies, 90-ies of XX century, tendencies in the development of libraries, library informatization.

З 1991 р. в Україні розпочався новий етап національно-державного будівництва, який створив сприятливі передумови для розвитку бібліотек, бібліотечної справи та бібліотечної науки. Бібліотеки як органічна частина державної інфраструктури починають трансформувати свої функції відповідно до потреб нового суспільства, української державності, національної освіти, науки та культури. Бурхливо розвиваються гуманітарні науки, зростає кількість досліджень раніше заборонених, як націоналістичних проблематик історичного минулого українського народу, започатковуються об'єктивні дослідження історичних процесів на повноцінній джерельній базі. Культурні процеси й, передусім, поступове звільнення від заборон на інформацію поставили перед бібліотеками завдання якнайшвидшого наукового опрацювання неактуалізованих у попередні роки історико-культурних рукописних та книжкових фондів, удосконалення науково-пошукового апа-

рата, методів і форм обслуговування читачів. Аналогічні завдання постали й перед бібліотечною освітою. Водночас прискорення процесу інформатизації суспільства створило нові умови діяльності бібліотек у світі, що швидко змінюється. Розпочалася трансформація бібліотек від книгозховищ до бібліотечно-інформаційних центрів, зросли темпи подолання стереотипів та традиційного консерватизму бібліотечної справи.

Зміни у державотворчому процесі.

Створення нового бібліотечного законодавства

Однією з важливих умов розвитку бібліотек та бібліотечної справи після 1991 р. було створення правового простору для розвою культури та, відповідно, основ законодавства України про культуру (1992)¹. Законодавче забезпечення бібліотечної галузі зазнало фундаментальних змін. Воно почало розвиватися у комплексі законів про культуру, про бібліотеки і бібліотечну справу, про

обов'язковий примірник, про доступність інформації та інших нормативно-правових актів, міжнародних угод, ратифікованих Верховною Радою України, де бібліотека розглядається як чинник історико-культурного середовища.

Бібліотека та бібліотечні фонди були визнані такими об'єктами, що мають бути занесені до спеціального Державного реєстру національного культурного надбання. Передбачалося, що держава має дбати про їх розвиток, охорону, гарантувати вільний доступ до пам'яток історії та культури, музейних, бібліотечних, архівних фондів, забезпечити окремим соціальним групам громадян (дітям дошкільного віку, учням, студентам, пенсіонерам, інвалідам) доступ до культурних цінностей на пільгових умовах. Законодавством заборонялося вилучення друкованих видань, творів, експонатів, документів із бібліотечних, музейних і архівних фондів, знищення об'єктів матеріальної і духовної культури з ідеологічних та політичних міркувань. Бібліотеки як об'єкти національної культури не підлягали роздержавленню. Окремою урядовою постановою за № 466 від 12.08.92 р. було ухвалено Положення про Державний реєстр національного культурного надбання².

Оскільки бібліотеки увійшли до складу національної системи науково-технічної інформації і формування довідково-інформаційних фондів (обробка, зберігання, поширення і використання інформації, інформаційне забезпечення юридичних та фізичних осіб), на них поширилось й законодавство у галузі інформації: Закон про інформацію (1992)³ та Закон про науково-технічну інформацію Національного інформаційного фонду України (1993)⁴.

Цей процес супроводжується докорінними змінами у бібліотечному законодавстві, типах та видах бібліотек, структурі і змісті бібліотечної діяльності, відкритті повного доступу до бібліотечних фондів та інформації, що в них міститься, у засадах формування бібліотечних ресурсів.

Уперше в історії України приймаються окремі закони – Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (1993) (поправки до нього були внесені у 1996 р.) та Закон України «Про обов'язковий примірник документів» (1999)⁵. Прийняття цих законодавчих актів створило нові умови для розвитку бібліотек. Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» чітко визначив статус бібліотек, правові та організаційні засади їх діяльності, спрямованої на реалізацію прав громадян на вільний доступ до інформації, знань, залу-

чення до цінностей національної та світової культури, науки, освіти, що зберігаються у бібліотечних фондах. Бібліотеки визнаються юридичними особами, що не підлягають приватизації, забороняється вилучення з бібліотечних фондів документів за ідеологічними чи політичними мотивами. Вперше законом передбачалося, що коли ратифіковані в Україні міжнародні договори встановлюють інші норми, ніж вітчизняне законодавство, то практика бібліотечної діяльності має функціонувати за міжнародними правилами.

Законом України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» декларуються такі основні напрями бібліотечної політики: підтримка бібліотечної справи та її розвиток шляхом гарантованого фінансування бібліотек, пільгової податкової, кредитної та цінової політики; фінансування створення інформаційних мереж і телекомунікаційних систем для інформаційного обміну, входження у світові глобальні комп'ютерні мережі, об'єднання та забезпечення доступності розподілених бібліотечних ресурсів; стимулювання взаємовикористання бібліотечних ресурсів через систему міжбібліотечного абонементу, зведених каталогів, депозитаріїв, обмінних бібліотечних фондів, інтеграцію бібліотек у світовий інформаційний простір; координація діяльності бібліотек усіх форм власності, регулювання діяльності на основі кооперації бібліотек державної і комунальної власності; забезпечення розвитку бібліотечного обслуговування соціально незахищених верств населення; розроблення програм і стратегій розвитку бібліотечної справи та забезпечення їх цільового фінансування; створення умов для міжнародного бібліотечного співробітництва⁶. Загалом бібліотечна політика в Україні підпорядковувалася задоволенню інформаційних потреб усіх категорій населення, інформаційному забезпеченню процесів реформування суспільства та збереженню національної культурної спадщини.

Закон України «Про обов'язковий примірник документів» відкриває новий етап розвитку в системі обов'язкового примірника, його дія поширюється на всі види носіїв інформації, у т. ч. електронні, а також у сфері стандартизації, метрології та сертифікації. Ним забезпечується функціонування Національного інформаційного фонду України як сукупності «інформаційних фондів (інформаційних ресурсів) держави: архівного, бібліотечного, стандартів, архіву друків, фонду фільмів, патентного та інших фондів»⁷. Сфера дії Закону поширюється на документи, виготовлені юридичними та фізичними

особами України як у самій державі, так і поза її межами⁸.

Розвивається нормативна база діяльності публічних бібліотек. З метою запобігання занепаду масових бібліотек, постановою Кабінету Міністрів України приймаються «Мінімальні соціальні нормативи забезпечення населення публічними бібліотеками в Україні», де визначаються такі норми: у сільській місцевості від 500 до 3 тис. населення – 1 загальнодоступна бібліотека на території сільської ради; далі – 1 бібліотека на 3–5 тис. чоловік. У багатоповерхових житлових районах міст – 1 бібліотека на 30 тис., із середньоповерховою забудовою – 1 на 15–20 тис., з малоповерховою забудовою – 1 на 5–8 тис. мешканців. В областях створюються універсальні наукові обласні бібліотеки, у Симферополі та Києві – міські. В кожному обласному центрі існують бібліотеки для дітей, а також юнацькі бібліотеки – у містах з понад 500-тисячним населенням, а юнацькі обласні – в обласних центрах⁹.

Хоча в країні й мали місце негативні процеси, що вплинули на розвиток бібліотечної справи, зокрема, економічна криза, розпад системи книговидання і книгорозповсюдження, зростання цін, податкового тиску, інфляція, небезпека збереженості фондів, передусім, стосовно невеликих масових бібліотек, формування законодавства все-таки створило юридичні засади механізму захисту бібліотек. Та власне у цей час розпочався, по суті, вільний розвиток бібліотечної справи в країні.

Удосконалення системи бібліотек, формування нової інфраструктури бібліотечно-бібліографічних установ, фахової періодики

За нових умов удосконалюється система бібліотек, поступово формується сучасна інфраструктура бібліотечно-бібліографічних установ.

У цей час постійно зростає кількість бібліотечних установ. З 1900 р. функціонувала Кримськотатарська бібліотека ім. І. Гаспринського як філія Сімферопольської міської центральної бібліотеки для дорослих. У 1996 р. вона набуває статусу самостійної Республіканської кримськотатарської бібліотеки ім. І. Гаспринського. Заклад збирає твори друку, рукописи і документи кримськотатарською мовою та літературу про кримських татар іншими мовами.

У 1999 р. створюється Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського. З 2002-го вона отримує обов'язковий примірник усіх навчальних, навчально-методич-

них видань для навчальних закладів усіх типів, наукових видань з питань педагогіки та психології, що виходять в Україні, і набуває статусу бібліотеки загальнодержавного значення.

Нові наукові бібліотеки відкриваються у новостворених навчальних закладах, зокрема, у 1992 р. – бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська академія»; у 1994-му – бібліотека Національного університету «Острозька академія»; у 1996-му – бібліотеки Кримського державного інженерно-педагогічного інституту та Української академії банківської справи; у 1998 р. – бібліотека Інституту муніципального менеджменту в Києві.

У комплексі з новими державотворчими процесами протягом 90-х років реалізується одна з найважливіших функцій держави в галузі науки, освіти, культури – створення національних установ, серед яких національні бібліотеки посідають пріоритетне місце. Державній бібліотеці Міністерства культури України постановою Верховної Ради України № 3158-ХІІ від 3.05.93 р. надається статус Національної парламентської бібліотеки України (далі – НПБ)¹⁰; Центральній науковій бібліотеці ім. В. І. Вернадського НАН України Указом Президента України № 244/96 від 05.04.96 р. повертається статус і назва «Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського» (далі – НБУВ)¹¹.

Набуває статусу наукових й низка інших бібліотек. Крім тих, що були визнані науковими установами раніше (НБУВ, ЛНБ та ін.), отримують статус наукових установ Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН, Державна науково-педагогічна бібліотека України, Книжкова Палата України та ін. Було переглянуто право наукових бібліотек визначати свою структуру відповідно до їхніх функцій. І через деякий час у складі великих наукових бібліотек створюються наукові інститути, центри, служби. Так, на комплексні науково-бібліотечні центри перетворюються Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського та Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника.

Бібліотекам надається право самостійно вирішувати науково-організаційні питання внутрішньої діяльності. Для забезпечення комплексного вирішення завдань збирання, зберігання і використання документної інформації та документально-інформаційних ресурсів у складі НБУВ з 1993 р. починають функціонувати науково-дослідні інститути: бібліотекознавства, української книги, рукопису, архівознавства, біографічних досліджень, а також 4 центри – бібліотечно-інформаційних технологій, консервації та реставрації, культурно-просвітниць-

кий, редакційно-видавничий¹². При Бібліотеці засновано Національну юридичну бібліотеку, а також Службу інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади¹³. Новою за змістом та функціями для України структурою є створений у НБУВ за Указом Президента України від 11 жовтня 1996 р. Фонд президентів України, де збираються, зберігаються та залучаються до наукового і культурного обігу документальні матеріали, що відображають політичну, державну діяльність та життя президентів України. Сьогодні там накопичена значна колекція документів, інформаційних ресурсів щодо інституту президентства в Україні, здійснюється прес-моніторинг соціально-політичних процесів у країні із застосуванням автоматизованих систем обробки ключових фрагментів публікацій у режимі щоденного відстеження реакції преси на політичні події із залученням широкого кола джерел (понад 300 видань)¹⁴.

Львівська бібліотека створила Центр періодики, який розпочав фундаментальні дослідження з історії української періодики, а нині вже готує до друку збірники наукових праць, науково-інформаційні видання, енциклопедії.

Бібліотечна система України сьогодні об'єднує всі види бібліотек, підсистеми яких виокремлюються за такими критеріями: за масштабом (національні, загальнодержавні, республіканські (Автономної Республіки Крим), обласні, міські, районні, селищні, сільські); за змістом фондів (універсальні, міжгалузеві, галузеві); за призначенням (публічні, спеціальні – наукових установ, навчальних закладів, підприємств, організацій, відомств; спеціалізовані (дитячі, юнацькі, для осіб з особливими потребами)¹⁵.

Наприкінці ХХ ст. в Україні існувало близько 40 тис. бібліотек, об'єднаних у мережах міністерств (культури, освіти і науки, охорони здоров'я, сільськогосподарства), академій наук (національної, педагогічної, медичної, аграрної), а також інших відомств, профспілок, підприємств, установ і організацій. Велике значення мають наукові бібліотеки України, яких сьогодні нараховується близько 500. Саме вони зберігають абсолютну більшість не лише бібліотечних фондів, а й науково-інформаційного потенціалу бібліотечних ресурсів. Розвивається мережа приватних бібліотек, які на даному етапі виконують функції домашніх бібліотек їх власників.

Головні бібліотеки країни, поруч із загальнодержавними функціями, виконують роль центральних для бібліотечної системи відповідних відомств, зокрема, для Національної академії наук України –

Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського; для централізованої системи Міністерства культури і мистецтв головна бібліотека – Національна парламентська; для Міністерства освіти і науки – Наукова бібліотека Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; для Міністерства охорони здоров'я – Державна наукова медична бібліотека; для Міністерства сільськогосподарства – Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека. Виконання загальнодержавних завдань та координації діяльності бібліотек різних відомств дає змогу на єдиних засадах здійснювати формування інформаційного ресурсу і охоплювати усі соціальні інститути, професійні кола та верстви населення різноманітним бібліотечним сервісом.

Усі бібліотеки об'єднані у мережу державних бібліотек, що враховує стан та відомчу підпорядкованість цих установ. Так, на сьогодні в Україні існує 985 медичних бібліотек різних рівнів та відомств, а Державна наукова медична бібліотека є методичним і координаційним центром. Другим таким центром є Харківська обласна наукова медична бібліотека. Крім того діють 23 обласних, Автономної Республіки Крим, Севастопольська міська, 47 – при науково-дослідних установах, 125 – при закладах освіти, 787 – при закладах охорони здоров'я¹⁶.

З'являються нові за формою бібліотеки, зокрема електронні. У 90-х роках ХХ ст. набула поширення така форма міжнародної бібліотечної співпраці, як «бібліотека в бібліотеці» – бібліотека однієї держави у бібліотеці іншої (або спеціалізовані фонди). У бібліотеках Львова, Чернівців, Харкова існують «австрійські бібліотеки». У Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського – австрійська й іранська, у бібліотеці Національного університету «Києво-Могилянська академія» – бібліотека української діаспори.

Активно працює Книжкова Палата України. Сьогодні вона випускає цілу низку державних бібліографічних покажчиків, побудованих за видовим принципом: «Літопис книг», «Літопис авторефератів», «Літопис нотних видань», «Літопис образотворчих видань», «Літопис картографічних видань», «Літопис інформаційно-аналітичних видань»¹⁷.

Інформатизація бібліотечної справи, формування електронних ресурсів та електронних бібліотек в Україні

У 1990-х рр. в Україні відбувається активне формування електронних ресурсів та електронних бібліотек.

Процес інформатизації нашого суспільства активізувався з прийняттям Закону України «Про національну програму інформатизації», а також Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо впровадження системи здійснення державної інформаційної політики та удосконалення державного регулювання інформаційних відносин». Ухвалення цих актів сприяло визначеності Міністерства культури і мистецтв України у підходах до формування державної політики і розроблення державної міжвідомчої бібліотечно-інформаційної програми «Елібр». При Міністерстві створюється міжвідомча рада з питань інформатизації бібліотек, до складу якої входять не тільки фахівці бібліотечної справи, але й програмісти, вчені, працівники Національного агентства з питань інформатизації, представники інших державних органів управління, Книжкової Палати України. Головне завдання ради – вироблення дій, спрямованих на розвиток міжвідомчої кооперації бібліотек, формування і використання електронних баз даних, розвиток мережевих технологій взаємодії бібліотек, формування телекомунікаційного середовища для взаємного доступу у використанні інформаційних ресурсів¹⁸.

Започатковується Національна електронна бібліотека України на базі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та електронних ресурсів наукових бібліотек. Основними її компонентами є: електронний каталог НБУВ, який відбиває обов'язковий примірник вітчизняних творів друку; загальнодержавна реферативна база даних «Україніка наукова», що розкриває зміст монографій, енциклопедій, довідників, словників, періодичних видань, збірників наукових праць, матеріалів конференцій, авторефератів, дисертацій, препринтів тощо; депозитарій повних електронних версій опублікованих матеріалів¹⁹. Починають функціонувати електронні бібліотеки, які створюються у поточному режимі. Серед них: Наукова бібліотека ім. М. Максимовича Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Кіровоградська обласна універсальна бібліотека ім. Д. І. Чижевського, Наукова бібліотека Тернопільського державного технічного університету. В цих бібліотеках сформовано значні фонди електронних документів, створено пошуковий апарат на них²⁰. Майже всі загальнодержавні, обласні універсальні та університетські бібліотеки мають електронні каталоги нових надходжень.

До бібліотечної справи належить не тільки накопичення ресурсу, а й весь комплекс підготовки йо-

го до використання – інвентаризація, класифікація, каталогізація документів, створення науково-пошукового апарата. Тому в 90-х рр. відбуваються паралельний розвиток прикладних досліджень цього процесу і створення стандартів бібліографічного та археографічного опису, систем бібліотечно-бібліографічної класифікації, всіх видів карткових і електронних каталогів та спеціальних баз даних, різних бібліографічних покажчиків, ведення поточної і ретроспективної бібліографії, а також видання наукових каталогів та покажчиків рукописних фондів, рідкісної та цінної книги, спеціалізованих видань. Ця діяльність тісно пов'язується із переведенням бібліотек на нові бібліотечні технології та формування принципово нових за змістом електронних ресурсів. Упровадження Інтернет-мережі та цифрових технологій відкрило нову еру інформаційного суспільства, створило необхідні умови для переходу нашого суспільства до суспільства знань. Це визначило й перегляд ролі бібліотек у майбутньому суспільстві знань, виникнення корпоративних форм створення і використання електронних ресурсів між бібліотеками та між бібліотеками й іншими соціальними інституціями.

Порушуються питання про організацію при великих бібліотеках електронного видавництва для поступального розвитку в сфері документних інформаційних комунікацій України з одночасним збереженням традиційних видавничих технологій, про формування зібрань електронних видань на компакт-дисках, започаткування нової складової загальнодержавної системи розповсюдження документів; розроблення ліцензійно чистих програмних засобів і технологій інтелектуальної обробки інформації та розкриття знань, акумульованих у фондах електронних документів, для створення нових бібліографічних, реферативних, оглядово-аналітичних і прогностичних матеріалів.

Деїдеологізація та активізація використання фондів, нові умови управління та матеріально-технічного забезпечення діяльності бібліотек

Суспільно-політичні реформи спричинили значне зростання інтересу до національної історії та культури, сприяли розкриттю спецховищ та випуску раніше забороненої літератури у галузі національної культури та політичного розвитку суспільства. Розконсервовуються величезні обсяги книжкових фондів, що не опрацьовувалися впродовж майже 70 років, зокрема, націоналізовані у 1918 р. бібліотеки

дореволюційних державних установ, духовного відомства, а також фонди, що відбивають питання національного розвитку України, особисті книжкові та архівні колекції діячів національного або опозиційного руху, спеціальні колекції.

Одночасно актуалізуються рукописні фонди бібліотек. Розпочинається опрацювання величезних обсягів рукописних документів. До суспільного користування потрапляє велика кількість рукописних фондів – або свого часу оголошених неактуальними, або особових фондів репресованих діячів української науки та культури. За короткий термін до наукового обігу залучається абсолютно новий пласт історико-культурної та наукової інформації, що потребує наукового опрацювання, а відповідно – перегляду рубрикації та структури науково-пошукового апарата. В наукових бібліотеках і, передусім, у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського створюється колекція видань зарубіжної україніки, де представлені видання всіх українських товариств, видавництв, наукових інституцій, працівників-українців відомих бібліотек світу, діячів української діаспори. В основу колекції було покладено зібрання авторів з розсекречених спецфондів, що поповнювалося подарунками книжок української діаспори наприкінці 80–90-х рр. Сьогодні фонди україніки розвиваються за рахунок дарів – серед жертводавців Ганна Фігус-Ралько, Є. Желіховський, Л. Гузар, Я. Б. Рудницький, А. Гнатишин, С. Ладиженський, В. Комаринський та багато інших²¹.

Розвивається система управління і пов'язаного з нею фінансового, матеріально-технічного забезпечення бібліотек та бібліотечної справи. Державне управління бібліотечною справою передбачає: формування єдиної державної політики у бібліотечній галузі; розроблення і реалізацію державних програм її розвитку; створення об'єднаної бібліотечно-інформаційної системи; сприяння координації у комплектуванні і використанні бібліотечних фондів; організацію розроблення державних бібліотечних стандартів, інструкцій, положень та інших нормативних документів; контроль за діяльністю бібліотек державної і комунальної форми власності, збереженням ними бібліотечного фонду України; підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації бібліотечних кадрів; сприяння науковим дослідженням та інформаційно-методичному забезпеченню у галузі бібліотечної справи.

В Україні загальне методичне керівництво бібліотеками було покладено на спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у

галузі культури, зокрема на Міністерство культури і мистецтв. Інші міністерства і відомства здійснювали керівництво мережею підпорядкованих їм бібліотек, координуючи свої зусилля з Міністерством культури і мистецтв.

На нових засадах об'єднується і розвивається бібліотечна спільнота. У 1992 р. пройшов I Всеукраїнський конгрес бібліотекарів, де були поставлені вкрай важливі завдання перед бібліотечною галуззю з урахуванням нових суспільно-політичних умов та розвитку інформаційного суспільства. Громадськість бере участь в управлінні бібліотечною справою шляхом створення наглядових і читачьких рад, товариств друзів бібліотек, через благодійну і спонсорську допомогу бібліотекам.

Розширюються права бібліотек стосовно організації своєї діяльності. Управління конкретними бібліотеками здійснюють їх адміністрації на чолі з директором або адміністрацією власника (засновника), якщо установа не є самостійною юридичною особою. При управлінні конкретними бібліотеками основна увага у даний період звертається на питання їх розвитку відповідно до потреб інформаційного суспільства, ринкових відносин, підвищення кваліфікації кадрів, упровадження інновацій у бібліотечну практику, збагачення і збереження бібліотечних фондів, розширення бібліотечних послуг, поліпшення координації діяльності з бібліотеками відповідних мереж і систем, розвитку міжнародного співробітництва.

Фінансове та матеріально-технічне забезпечення бібліотек здійснюється їх власниками (засновниками). Державні та комунальні бібліотеки фінансуються з державного і муніципального бюджетів. Додаткове фінансування бібліотек всіх форм власності може здійснюватися за рахунок коштів фізичних і юридичних осіб, коштів від господарської діяльності бібліотек, спонсорських, благодійних внесків.

Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» гарантує державний захист майнових прав бібліотек усіх форм власності. Земельні ділянки, на яких розташовані бібліотеки державної і комунальної власності, передаються їм у безстрокове користування відповідно до земельного законодавства. Бібліотечний фонд, будівлі, споруди, приміщення, обладнання та інше майно, що є державною та комунальною власністю або передане замовником державним і комунальним бібліотекам, належить їм на правах оперативного управління. Законами України забороняється переміщення бібліотек без надання рівноцінного

упорядкованого приміщення для обслуговування користувачів бібліотеки, роботи працівників, зберігання бібліотечних фондів.

Обов'язковою складовою бібліотечної справи є забезпечення соціальних гарантій для працівників бібліотек. В Україні на працівників бібліотек всіх форм власності, всіх видів та типів поширюються гарантії, встановлені законодавством про працю, соціальне страхування та пенсійне забезпечення.

Реорганізація системи вищої освіти, підготовки кадрів вищої кваліфікації у бібліотечній справі

Після здобуття незалежності відбувається реформа вищої освіти і, відповідно, підготовки професійних бібліотечних кадрів в Україні. Інститути культури перетворюються на національні державні інституції: Київський національний університет культури і мистецтв та Харківська державна академія культури (1998). Нині професійні бібліотечні кадри готуються у Київському національному університеті культури і мистецтв та його Миколаївській філії, Харківській державній академії культури, Рівненському гуманітарному університеті.

З урахуванням потреб розвитку бібліотечної справи відбувається трансформація бібліотечного фахівця у працівника сфери інформаційної діяльності, тому перед системою бібліотечної освіти постають нові вимоги. Бібліотечна освіта перебудовується з урахуванням переходу українського суспільства на інформаційний та інноваційний шляхи розвитку.

Бібліотечні професії поповнюються низкою спеціальностей, що відбивають потребу в нових фахівцях та інтегративних працівниках у бібліотеці, розширюється коло традиційних предметів, вводяться нові актуальні курси у галузі інформології, маркетингу, документально-інформаційних наук, документознавства тощо. Крім традиційних бібліотекарів, бібліографів і книгознавців, навчальні заклади готують нині бібліотечних менеджерів, маркетологів, технологів, комп'ютеризаторів, спеціалістів у галузі бібліотечних зв'язків з громадськістю. Безперервна бібліотечна освіта здійснюється через фахові семінари, конференції, симпозиуми, самонавчання, бібліотечну пресу.

Навчальна база поповнюється новими підручниками та посібниками, створеними вітчизняними авторами. Зокрема, це колективні та індивідуальні підручники з бібліотекознавства (В. О. Ільганаєва,

Г. Д. Ковальчук, І. А. Мейжис, В. Я. Онуфрієва, В. Г. Попроцька, Т. П. Самійленко, М. С. Слободяник)²², інформаційного сервісу в Інтернеті (В. М. Шейко, Б. М. Смолянський, Л. Я. Філіпова)²³, документознавства та бібліографознавства (Н. М. Кушнарєнко, Г. М. Швецова-Водка, А. А. Соляник)²⁴.

Розвивається українська школа бібліотечних кадрів вищої кваліфікації. Кадри вищої кваліфікації починає готувати аспірантура і докторантура Київського національного університету культури і мистецтв, Харківської академії культури та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

У 80-х рр. розвиток національної школи у галузі бібліотечних наук здійснювався переважно на базі загальносоюзних центрів бібліотекознавства (у Москві та Ленінграді). На початку 90-х рр. була підготовлена українська школа бібліотекознавців нового профілю, які займалися питаннями розвитку науково-інформаційних, організаційних аспектів діяльності бібліотеки в умовах розвитку автоматизації – Т. В. Девтерева, С. Г. Кулешов, О. Б. Поліська, В. К. Скнар, В. В. Терно, Л. І. Тітова, Т. П. Павлуша, Т. А. Белобратова. Всі вони захистили кандидатські дисертації.

При Київському національному університеті культури і мистецтв відкриваються спеціалізовані вчені ради з історичних та педагогічних наук із захисту кандидатських, а при НБУВ – кандидатських і докторських дисертацій з історичних наук (бібліотекознавство, бібліографознавство та книгознавство), а також з технічних наук (бібліотечні системи та мережі). З'явилися перші доктори наук, підготовлені на базі власної школи – В. О. Ільганаєва, Т. І. Ківшар, С. Г. Кулешов, В. П. Ляхоцький, А. А. Непомнящий, І. А. Мейжис, М. С. Слободяник, Л. Я. Філіпова, Г. М. Швецова-Водка та ін. Нострифіковані докторські, що були захищені поза межами України (Н. М. Кушнарєнко, А. С. Чачко).

Велике значення мало включення у систему наукових кадрів фахівців інших спеціальностей, залучення до бібліотечної системи докторів історичних наук, які захистили роботи з інших спеціальностей – філософських наук (акад. О. С. Онищенко), спеціальних історичних дисциплін, зокрема, за спеціальністю «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» (Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна, І. Б. Матяш, М. М. Романюк, В. С. Чижко та ін.), «Археологія України» (Л. І. Крушельницька, І. Г. Шовкопляс та ін.), «Історія України» (П. Т. Тронько, В. Ю. Омельчук та ін.),

філологічних наук (І. Лосієвський), а також технічних наук (С. М. Гриша, О. Є. Литвиненко, В. А. Широків та ін.).

Відкриваються нові фахові часописи – «Бібліотечний вісник» (1993) «Бібліотечна планета», «Вісник Книжкової Палати України», «Вісник ХДАК», книгознавчі журнали «Книжник», «Друкарство», спеціальні аналітичні видання служби СІАЗ НБУВ: «Резонанс» (на основі аналізу матеріалів Інтернет-видань про Україну), «Україна регіональна сьогодні» (на основі аналізу джерел інформації в областях України), ведуться роботи зі створення карти електронних інформаційних ресурсів регіонів України, поповнення та підтримки баз даних «Україна: події, факти, коментарі», «Політичне життя» тощо.

Головні бібліотеки (Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Короленка, Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького) та вищі навчальні заклади у галузі культури (Київський національний університет культури і мистецтв, Харківська академія культури) починають видавати власні збірники наукових праць. Крім того, при великих бібліотеках започатковуються серійні видання профільних наукових праць – «Рукописна та книжкова спадщина України», «Українська біографістика», «Бібліотеки національних академій наук: проблеми функціонування, тенденції розвитку», «Збірник наукових праць Науково-дослідного центру періодики (Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника)», «Бібліотечна справа та краєзнавство» тощо.

Започатковуються нові види фахових видань, що відбивають інтеграційні процеси в науковій та державній політиці щодо інформаційних ресурсів України, зокрема, Український реферативний журнал «Джерело»²⁵.

Створюються бібліотечні асоціації, товариства. Статут Української бібліотечної асоціації декларує, що основною метою асоціації є всебічне сприяння розвитку бібліотечної справи і забезпечення права читачів, споживачів інформації на якісне своєчасне бібліотечне та інформаційно-бібліографічне обслуговування читачів, захист соціальних та інших спільних інтересів членів УБА²⁶. Вводяться почесні відзнаки УБА «За внесок у розвиток бібліографії та бібліографознавства», «За відданість бібліотечній справі», «За внесок у бібліотечну освіту», «За внесок у бібліотекознавство» та ін.

Розширення міжнародного співробітництва

Цей процес у бібліотечній галузі зумовлюється розширенням міжнародних зв'язків України, активізацією діяльності національно-культурних організацій української діаспори, посиленням міжбібліотечних контактів і особистого спілкування бібліотекарів України з зарубіжжям. Провідні бібліотеки країни (національна, парламентська, медична, технічна, сільськогосподарська, обласні універсальні, університетські) є членами Міжнародної федерації бібліотечних асоціацій та установ (ІФЛА) і беруть участь у виконанні її програм.

Низка українських бібліотек входить до Бібліотечної Асоціації Євразії (БАЄ), створеної у 1992 р. з метою збереження та розвитку єдиного інформаційно-гуманітарного простору, підтримки діалогу по всьому полю діяльності у галузі культури.

Бібліотеки академічних установ співпрацюють з відповідними структурами Міжнародної асоціації академій наук (МААН). На базі Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського діє Рада директорів бібліотек та інформаційних центрів академій наук – членів МААН, а також щорічно видається спеціальний бібліотечний збірник МААН.

Вітчизняні бібліотеки – активні учасники міжнародного книгообміну. Загальнодержавні, університетські бібліотеки, як правило, мають договори про співробітництво зі спорідненими зарубіжними бібліотеками, здійснюють спільні інформаційні проекти, обмін досвідом, спеціалістами, електронною інформацією.

Бібліотеки України беруть участь у конференціях європейських бібліотек та асоціацій національних бібліотек світу з питань комплектування, формування інформаційних ресурсів, обміну спеціалістами, розгортання спільних проектів, спільного видання монографічних досліджень, публікації рукописних та книжкових джерел, довідників з бібліотечних фондів, зокрема рукописів, стародруків, газет, видань з мистецтва тощо.

Провідні бібліотеки сприяють формуванню українознавчих фондів національних і академічних бібліотек зарубіжжя. Міжнародне співробітництво вітчизняних бібліотек розвивається, головним чином, на основі двосторонніх міжбібліотечних договорів. При цьому перевага надається виявленню у зарубіжних бібліотеках і бібліографічному опису документів, що стосуються України.

Важливою є діяльність українських організацій за рубежем, які допомагають нашим бібліотекам

шляхом гуманітарної допомоги формувати фонди як американськими виданнями і не тільки, так і українознавчими працями української діаспори. Насамперед, тут варто згадати американо-українську фундацію «Сейбр-Світло» (США). Перелік зарубіжних бібліотек, що здійснюють книгообмін, поповнився українознавчими зарубіжними центрами, які зовсім недавно ще входили до числа «закритих», з ідеологічних причин, для України. Серед нових українських партнерів, які здійснюють книгообмін, – бібліотеки Українського наукового інституту при Гарвардському університеті (Ukrainian Research Institute, США), Канадський Інститут українських студій (Canadian Institute of Ukrainian Studies, Канада); Бібліотека ім. Симона Петлюри (Франція), Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Сарселлі (Франція), Товариство сприяння розвитку науки у Бонні (Німеччина), яке здійснює централізований книгообмін для німецьких бібліотек, розподіляючи українську літературу, отриману від НБУВ; Бібліотека Українського вільного університету у Мюнхені (Німеччина); Центр українських досліджень (Wuhan University Library) (Китай) та багато інших.

Наприкінці 80-х – початку 90-х рр. були встановлені тісні контакти з бібліотеками українських наукових центрів у різних країнах, почався обмін спеціалістами, досвідом формування українознавчих збірок. У цьому процесі активну участь брали співробітники українських і слов'янських відділів бібліотек: наукових бібліотек Гарвардського університету (зокрема, Harvard College Library та Waidener Library, де працював українській бібліотечний фахівець Оксана Процик); Бібліотеки Конгресу США (працював український вчений, бібліограф Богдан Ясинський); Інститут славистики Університету ім. Ернста-Моріца-Ардта у Грейфсвальді, де є ціла кафедра україністики і відповідальна за книгообмін проф. Ульріке Єкуч); Інститут Славистики Університету Ерлан-Нюрнберг у м. Ерланген (Німеччина) (відповідальна Ленка Байер) та ін.

Розгортається співробітництво з зарубіжними організаціями в Україні, зокрема, з представництвом ООН, Британською радою, Французьким культурним центром, Гете-інститутом, Радою міжнародних наукових досліджень, програмою академічних обмінів імені Фулбрайта, Міжнародною асоціацією сприяння співробітництву з науковцями країн СНД (IREX) та ін.

Проводяться міжнародні конференції з актуальних питань діяльності бібліотек у світі, на яких розглядаються питання міжнародної кооперації у

галузі формування інформаційних ресурсів, розвитку науки, культури в сучасному соціокультурному процесі, інформаційно-аналітичної діяльності щодо забезпечення інформацією органів державної влади та управління, розвитку бібліотечно-бібліографічної класифікації, інформаційно-пошукової системи, стратегії комплектування фондів бібліотек, бібліотечно-інформаційних ресурсів наукових бібліотек, бібліотечно-інформаційного сервісу тощо.

У 90-х рр. переглядається місце, функції наукової бібліотеки в сучасному суспільстві з урахуванням її ролі як акумулятора та розповсюджувача документально-інформаційних ресурсів у системі індустрії знання, що стрімко зростала напередодні ХХІ ст. і прискорює розвиток двох функцій бібліотеки – культурологічної та інформаційної. У інформаційній галузі бібліотек виникають нові напрями діяльності, розвивається інтегрований напрям бібліотечно-інформаційних технологій. Водночас активно використовуються ретроспективні бібліотечні фонди як джерельна база вивчення історії і культури людства, заповнюються лакуни в історії національної культури українського народу та інших народів, що проживали на її території. Науково-інформаційні технології дають змогу суттєво прискорити усі процеси розроблення наукового знання та введення його в науковий обіг.

Провідні бібліотеки країни розвивають інформаційно-аналітичні, консультаційні служби, розширюють підготовку вторинної інформаційної продукції (бібліографій, рефератів, оглядів, аналітичних матеріалів, експрес-інформації). Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського спільно з Інститутом проблем реєстрації інформації НАН України ведуть загальнодержавну електронну базу рефератів вітчизняної наукової літератури і видають Український реферативний журнал «Джерело» у трьох серіях (технічній, природничій, гуманітарній).

Об'єктивні процеси розвитку наукових бібліотек зумовлюють появу нових структурних підрозділів, які перетворюються на бібліотечно-інформаційні та науково-дослідні центри і дають змогу виконувати нові функції бібліотекам. Цей процес характеризується необерненим перетворенням бібліотек зі сховищ документів у сховища знань. Нові структури, створені на базі бібліотек, починають перебирати на себе функції національних інституцій. Таким прикладом є, зокрема, Центр періодики у ЛНБ, СІАЗ та Інститут біографічних досліджень у НБУВ.

Інститут біографічних досліджень, єдиний в Україні національний центр біографістики, де розробляються питання теоретичних, науково-методичних проблем національної біографістики, проводяться історико-біографічні дослідження, збираються та науково опрацьовуються біографії діячів України, створюються бази даних біографічної інформації, зокрема, словникової частини Українського біографічного словника, готуються біографічні видання на основі документальних джерел НБУВ, а також провадиться координація біографічних досліджень у загальнодержавному масштабі.

У бібліотеках створюються центри бібліотечно-інформаційних ресурсів, які покликані розробляти інформаційні технології в бібліотеках, механізми комп'ютеризації бібліотек, упроваджувати програмно-технологічні комплекси щодо комплектування, обробки нових надходжень, формування електронного каталогу, напрацьовувати механізми дії бібліотек як компонентів глобальних комп'ютерних мереж, створювати інформаційні ресурси і бази даних, які б сприяли розкриттю фондів бібліотек та пошуку у світовому документальному потоці, забезпечувати інформаційне обслуговування читачів, створення та підтримку Веб-серверів бібліотек, інтеграцію інформаційних ресурсів.

Бібліотеки перетворюються на інтегративні центри формування, використання і дослідження документальної спадщини різного походження, у т. ч. архівно-бібліотечного зразка, як, наприклад, у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, де відбувається формування архіву науки та його дослідження, на базі котрого створюються фундаментальні публікації джерел з історії науки, за допомогою бібліотечних фондів здійснюється реконструкція бібліографічної джерельної бази з історії науки в Україні.

Особлива увага приділяється питанням збереженості бібліотечних фондів. У комплексі проблем збереження книжкових та рукописних пам'яток актуалізуються питання обліку і збереження національної культурної спадщини. З 1992 р. ЮНЕСКО затвердив комплексну програму «Пам'ять світу», спрямовану на здійснення заходів щодо збереження історичної та культурної спадщини людства, накопичених народами духовних цінностей, поширення інформації та сприяння доступу до інтелектуальних скарбів світу. До виконання цієї Програми приєдналися й українські бібліотекарі. Починається вивчення, копіювання та видання шедеврів загальноєвропейської книжкової, рукописної культури, які в змозі сприяти

розвиткові програми «Пам'ять світу». Вже є перші приклади створення фондів цифрових страхових копій унікальних книжок, рукописів. Сьогодні гостро постає питання збереження спадщини тих народів, що проживали на території України упродовж століть та залишили унікальні документальні комплекси пам'яток духовної культури, зокрема, грецького (XVI–XVIII ст.), татарського та єврейського общинного життя у XVIII–XIX ст.

Фахівці бібліотечної справи проаналізували комплекс питань, пов'язаних із сучасними деструктивними факторами, що справляють вплив на збереженість фондів. Основною проблемою збереження є впровадження технологій упередження і нейтралізації деструктивних процесів у кислотному папері, з якого історично була виготовлена переважна більшість друкованої продукції. Важливим також є питання збереження фондів від зношування у процесі використання і фізичних втрат. З цією метою розроблено особливі правила користування рукописами, стародруками, рідкісними виданнями. Вони планово реставруються, переносяться на електронні носії, здійснюється перехід на обслуговування не оригіналами, а їх копіями. Для них створюються особливі умови збереження.

Здійснюється довгострокова загальнодержавна міжвідомча програма збереження, консервації і реставрації бібліотечних фондів, у 1999 р. приймається державна «Програма збереження бібліотечних і архівних фондів на 2000–2005 рр.», якою передбачено комплекс заходів щодо фізичного збереження фондів, страхового копіювання та організації видання пам'яток книжкової культури, проведення державного обліку та реєстрації книжкових пам'яток як національного культурного надбання, що зберігаються в бібліотечних та архівних фондах держави. Того ж року, згідно з урядовою постановою, розпочато створення «Державного реєстру національного культурного надбання», де особлива увага приділялася рукописним книгам, стародрукам, рідкісним виданням, книжковим та рукописним колекціям.

У бібліотеках створюються центри реставрації та консервації документів, покликані проводити дослідження та упроваджувати їх результати в практику організації фізичного збереження фондів: здійснювати біологічний моніторинг екологічного стану книгосховищ та документів, досліджувати фізико-хімічні характеристики паперу й матеріалів, запроваджувати прогресивні технології консервації та реставрації, забезпечувати реставраційні роботи тощо.

Нового змісту набуває культурно-просвітницький напрям діяльності бібліотек. Створюються культурно-просвітницькі та редакційно-видавничі центри, які організовують виставки, зустрічі з видатними діячами науки, культури, освіти, проводять лекційну пропаганду знань, читацькі конференції, здійснюють екскурсійні та інформаційно-рекламні заходи. Редакційно-видавничі центри забезпечують публікацію наукових праць, журналів, бюлетенів та іншої видавничої продукції бібліотек. Створюється позитивний імідж бібліотек.

Науково-дослідна проблематика докорінно змінюється відповідно до нових тенденцій діяльності бібліотек та їх соціальних функцій. Відкриваються наукові теми, у процесі виконання яких досліджуються сучасні проблеми взаємодії бібліотек з державними органами, що визначають основні напрями соціальної політики, розвиток науки і культури України. Велика увага приділяється питанням трансформації бібліотек у сучасні документально-інформаційні центри, які акумулюють, зберігають та активно використовують знання, накопичені людством, справляють вплив на формування духовної культури, забезпечують пріоритетні напрями розвитку економіки, науки, державотворчих процесів, висвітленню науково-інформаційної діяльності наукових бібліотек у відкритому суспільстві, розвитку документно-інформаційних ресурсів та засобів їх використання.

Широко розгортається науково-дослідна та науково-практична діяльність у галузі бібліотечної справи в Україні, з'являються проблемні та комплексні праці, спрямовані на вирішення теоретичних питань бібліотекознавства у нових умовах науково-технічного прогресу. Цей напрям співіснує з розвитком досліджень ретроспективних фондів бібліотек, що дає змогу поєднувати меморіальну функцію бібліотек і включення всієї духовної спадщини українського народу та світової культури в сучасну науку та культуру, сприяє розумінню єдності історичного розвитку нації, держави, людства, а також стимулює процеси державотворення в умовах інтенсивного розвитку інформаційного суспільства.

Активізується розроблення проблем книгознавства та бібліографознавства, організації збереження та обслуговування історико-культурними фондами, стародруками, рідкісною книгою, історичними колекціями, нотними і музичними виданнями, а також розпочинається реалізація завдань зі створення національної бібліографії України, ук-

раїномовної книги, наукових каталогів стародруків, нотних, картографічних видань, періодики, образотворчого мистецтва, наукових покажчиків по фондах. Актуалізуються питання камеральних та дескриптивних методик наукового описування історико-культурних фондів, колекцій, зібрань, рукописних книг, комплектування рукописних підрозділів бібліотек особовими фондами видатних діячів науки та культури, науково-дослідна робота з фондами, підготовка наукових каталогів та публікацій пам'яток писемної культури, що зберігаються у бібліотечних фондах, і включення їх у сучасний історико-культурний процес стає одним з пріоритетних напрямів книгознавства, розроблення проблем історії книжково-рукописної культури.

На початку 90-х рр. відбувається поєднання традиційних бібліотекознавчих досліджень з новим напрямом, орієнтованим на створення теорій і моделей розвитку інформаційної сфери суспільства у XXI ст.; починають домінувати студії у галузі створення інформаційних технологій бібліотечної справи та електронних ресурсів, передусім, формування електронних каталогів та електронних бібліотек.

Наприкінці XX ст. розпочинається новий етап розвитку бібліотечних наук, на перший план виходять інтеграційні питання інформаціології, бібліотекознавства, документознавства та бібліографії, одночасно, поруч з дослідженням процесів створення, накопичення, обробки і використання інформації відбувається розроблення стратегій бібліотечного розвитку, нових технологій бібліотечного обслуговування, консервації і реставрації фондів, вивчення історії бібліотечної справи в Україні і в світі, більш активно аналізується ефективність бібліотечних мереж і систем, статусу, завдань і функцій бібліотек у контексті соціокультурних змін, вибудовуються прогнози розвитку бібліотечної справи. Виникають нові умови для докорінних змін у практиці бібліотечної справи, а відповідно й у бібліотекознавстві.

Упродовж 90-х рр. формуються центральні та регіональні бібліотечно-інформаційні центри; провідні вчені, досліджуючи проблематику бібліотечно-інформаційної галузі, вирішують питання теорії і практики інформатизації бібліотек, закладають підвалини розвитку програмно-технологічних засобів формування та використання електронних інформаційних ресурсів, тематичних інформаційних Веб-порталів, інформаційної складової світової мережі Інтернет у структуруванні та

формуванні електронних інформаційних ресурсів у галузі науково-технологічної, економічної та культурно-освітньої діяльності в Україні, організації професійної взаємодії між бібліотеками-користувачами з метою створення єдиного електронного каталогу та служби інформаційно-бібліотечного сервісу, підготовки електронних видань фонду рідкісної книги.

Починає реалізовуватися концепція інформатизації наукових бібліотек та створення інтегрованих науково-інформаційних ресурсів.

Формування інфосфери суспільства та народження нової економічної категорії – сукупного поняття «інформаційного ресурсу», який абстрагується від форми, виду, походження документа та змісту його інформації і основну увагу переносить на уніфікацію інформації вторинного рівня та засоби комунікації, відводить сучасній бібліотеці не лише особливу роль у процесі функціонування інфосфери, а й накладає обов'язок гармонізації інформаційної та соціокультурної функцій, перегляду засобів та формування духовних основ нації.

На відміну від інших центрів інформаційних ресурсів, де поняття документного «змісту інформації» є досить абстрактним, бібліотека покликана зберігати, поповнювати та активно включати в наукові дослідження та соціокультурну сферу духовну спадщину людства, формувати менталітет людини нової цивілізації, яка, стаючи людиною світу, черпає свої духовні засади з національної культури.

Примітки

¹ Законодавство – бібліотекам України: довідкове видання. – К., 2000. – Вип. 1. Загальні засади діяльності бібліотек. – Ч. 1. – С. 16–26 (з доповненнями та змінами 1992–1996 рр.).

² Законодавство – бібліотекам України. – С. 143–144.

³ Законодавство – бібліотекам України. – С. 26–32.

⁴ Законодавство – бібліотекам України. – С. 44–57.

⁵ Законодавство – бібліотекам України. – С. 119–115.

⁶ Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу», розд. II, ст. 4.

⁷ Закон України «Про обов'язковий примірник документів» // Бібл. вісн., 1999. – № 4. – С. 5.

⁸ Чепуренко, Яна. Система обов'язкового примірника документів в Україні: новий етап розвитку // Бібл. вісн., 1999. – № 4 – С. 9–12.

⁹ Законодавство – бібліотекам України. – С. 148.

¹⁰ Законодавство – бібліотекам України: довідкове видання. – К., 2001. – Вип. 1. Загальні засади діяльності бібліотек. – Ч. 2. – С. 123.

¹¹ Законодавство – бібліотекам України. – Ч. 2. – С. 127–128.

¹² Дубровіна, Л. А. Інститут рукопису: завдання і перспективи // Бібл. вісн. – 1993. – № 3/4. – С. 41–45; Куриленко, Т., Ляшко, С. Інститут біографічних досліджень: напрями діяльності // Бібл. вісн. – 1998. – № 5. – С. 53–56.

¹³ Горовой, В. СІАЗ – нова структура Бібліотеки // Бібл. вісн. – 1998. – № 5. – С. 50–52;

¹⁴ Чепуренко, Я. О. Фонд президентів України як бібліотечно-архівна колекція // Бібл. вісн. – 2002. – № 4. – С. 2–11.

¹⁵ Бібліотечна Україна: довідник / укл. О. Ф. Артем'юк, Т. М. Слепцова. – К., 1996.

¹⁶ Козлюк, П. Етапи становлення медичних бібліотек в Україні // ВКП. – 2003. – № 5. – С. 32.

¹⁷ Кириченко, Л. Добір матеріалів до державних бібліографічних покажчиків // ВКП. – 2003. – № 8. – С. 11–14.

¹⁸ Прокошева, Т. Н. Державна політика в галузі бібліотечної справи в Україні // <http://192.168.4.10/articles/crimea/1998/doc1/doc.3.html>.

¹⁹ Національна електронна бібліотека України: проектні рішення, інформаційні ресурси, вхідні формати / укл. А. О. Чекмарьов та ін.; наук. ред. М. М. Єрмошенко та ін.; Національна б-ка України імені В. І. Вернадського – К., 2000. – 17 с.

²⁰ Павлуша, Т. П. Електронні бібліотеки: зарубіжний досвід, питання розробки української концепції // Бібл. вісн. – 1999. – № 5 – С. 13–14; Вона ж: Електронні бібліотеки: системний підхід до формування фондів // Бібл. вісн. – 2000. – № 2 – С. 16–19.

²¹ Дідківська, Г. Г., Дегтеренко, Л. А. «Бути духовно єдиними» // Бібл. вісн. – 1993. – № 1–2. – С. 54–55.

²² Організація діяльності бібліотек: навч.-метод., посіб. / В. О. Ільганаєва, В. Я. Онуфрієва, М. С. Слободяник, В. Г. Попроцька. – Х., 1993; Бібліотекознавство: теорія, історія, організація діяльності бібліотек: підручник / В. О. Ільганаєва, Г. Д. Ковальчук, Т. П. Самійленко та ін.: за ред. М. С. Слободяника, В. О. Ільганаєвої. – Харків: Основа, 1993; Організація діяльності бібліотек: навч. посіб. / В. О. Ільганаєва, М. С. Слободяник. – Х.: ХДАК, 1998; Мейжис, И. А. Социально-психологические основы библиотечного обслуживания: учеб. пособие. – Николаев, 1994.

²³ Інформаційний сервіс в Інтернеті: навч. посіб. / В. М. Шейко, Б. М. Смолянський, Л. Я. Філіпова та ін. – Х., ХДАК, 1998.

²⁴ Кушнарченко, Н. Н. Документоведение: учеб. для студентов ин-тов культуры. – Х., 1997; Швецова-Водка, Г. М. Загальне бібліографознавство (Основи теорії бібліографії): навч. посіб. для студ. ін-тів культури. – Рівне, 1995; Вона ж: Типологія документа: навч. посіб. для студ. ін-тів культури. – К., 1998; Соляник, А. А. Документні масиви: навч. посіб. – Х., 2000.

²⁵ Петров, В. Інформаційна революція та її вплив на еволюцію бібліотек // Бібл. вісн. – 2000. – № 2. – С. 18–20.

²⁶ Зареєстр. Міністерством юстиції України 1 серпня 1995 р., Св. 675.

Ольга ВАСИЛЕНКО,

зав. філії № 2 Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, канд. іст. наук

З історії формування та розвитку методології бібліотечної статистики

Висвітлено внесок Харківського товариства поширення в народі грамотності у формування основ та розвиток методології бібліотечної статистики, розглянуто діяльність Міжбібліотечної статистичної комісії Товариства, яку на початку XX ст. очолював С. С. Жилкін. У науковий обіг вводяться нові відомості про роботу Товариства у галузі бібліотечної статистики.

Ключові слова: історія бібліотечної статистики; Харківське товариство поширення в народі грамотності; Міжбібліотечна статистична комісія.

This article is reflected on the contribution of the Kharkiv Society of the promotion of literacy among people in formation of bases and developments of methodology of library statistics, activity of the Interlibrary Statistical Commission of the Society, which in beginning XX century where headed by S. S. Zhylkin. A new information about library statistics is brought into common scientific use.

Keywords: history of library statistics; Kharkiv Society of distribution to people of literacy; Interlibrary Statistical Commission.

*До 140-річчя заснування
Харківського товариства
поширення в народі грамотності*

З розвитком інформаційно-комунікаційних технологій принципово змінюється бібліотека та її функції як соціально-інформаційного інституту суспільства. Дослідженню стану бібліотечної справи на всіх етапах її розвитку сприяє бібліотечна статистика, яка є важливим джерелом відомостей для органів управління та громадян країни. Методологічний інструментарій статистики дає змогу визначити як основні напрями розвитку бібліотек, так і потреби населення у забезпеченні його бібліотечно-інформаційними послугами. Вивчення окремих історичних аспектів становлення статистики в бібліотеках дозволить переосмислити проблеми, що постають у цій галузі, використати досвід минулого та віддати належне науково-практичному здобутку фахівцям, які послужилися на цьому поприщі.

Бібліотечна статистика (БС) як галузь науково-практичної діяльності не виникла в один момент з появою бібліотеки. Вона пройшла значний шлях свого еволюційного розвитку поруч з бібліотечною справою і загальною статистикою. В історії бібліотечної справи України особливе місце займає пореформений період XIX ст., коли в Російській імперії розпочалося інтенсивне зрос-

тання кількості загальнодоступних безоплатних бібліотек, які на той час називалися «народними». Розвитку бібліотечної мережі сприяла активна діяльність на ниві народної просвіти земських установ. Відкриттям народних бібліотек опікувалися також різні товариства на території України, гуртки, окремі особи, відомі діячі. Серед громадських організацій, діяльність яких найбільш сприяла залученню населення до книги і досягла помітних успіхів у створенні книгозбірень, слід відзначити освітянські товариства. Вагомий внесок у розвиток бібліотечної справи зробили Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Харківське товариство поширення в народі грамотності (ХТПНГ), Київське товариство грамотності, Полтавське товариство сприяння народній освіті та інші об'єднання, спілки. Всі вони діяли на теренах України, але набули широкої популярності та визнання і поза її межами. Проблеми і досягнення в організації народних бібліотек-читалень, заснованих товариствами, висвітлювалися у численних друкованих виданнях. Робота цих бібліотек висвітлювалася як у публікаціях, що надавали загальну характеристику діяльності товариств, так і в матеріалах, присвячених книгозбірням та їх функціонуванню

в окремі періоди (річні звіти, відзначення ювілеїв тощо). Розкриття діяльності бібліотек або окремих її напрямів завжди підкріплювалося наведенням статистичних даних. Наприклад, у виданні «Бібліотеки Наукового тов. ім. Шевченка у Львові» інформація про нові надходження містила статистичні відомості про види документів і джерела їхнього отримання, у ній докладно розписувалася кількість видань, прийнятих у дар від кожного благодійника [1, с. 1]. Розвиваючи бібліотечну справу, товариства паралельно напрацьовували досвід щодо організації БС низових рівнів. Вже у ХІХ ст. кількісні дані широко використовувалися для різнобічної характеристики бібліотечної діяльності та контингенту читачів, а з появою нових відносних статистичних показників відкривалися інші грані її суспільної значущості.

Особливої ваги у справі становлення і розвитку БС набула діяльність ХТПНГ, заснованого інтелігенцією Харкова у березні 1869 р. Товариство першим у Східній Україні (і взагалі в Російській імперії) почало організовувати безоплатні народні бібліотеки [6, с. 5, 100]. Уже 1870 р. було відкрито дві народні бібліотеки у Харківському повіті, згодом бібліотечна мережа Товариства розрослася по всій губернії. 1891 р. відкрила свої двері Перша народна бібліотека-читальня у Харкові, успішна діяльність якої в подальшому сприяла відкриттю інших бібліотек у місті [2, с. 21]. Всього за роки плідної діяльності ХТПНГ було засновано п'ять бібліотек у Харкові та 427 у селах губернії [6, с. 13, 145], тоді як на всій території Російської імперії станом на 1894 р. налічувалося «862 бібліотеки усіх розрядів» [8, с. 592].

Необхідність аналізувати, удосконалювати та контролювати діяльність бібліотек поставила перед правлінням Товариства питання про вироблення єдиних методологічних підходів до організації бібліотечної статистики. З огляду на кількість діючих бібліотек і читалень, цілком природно, що дану проблему Харківським товариством було порушено і намічено шляхи її вирішення.

При Першій харківській народній бібліотеці створюється Комітет з влаштування сільських бібліотек і народних читалень. Він провадив значну організаційно-підготовчу роботу щодо створення нових і утримання існуючих бібліотек, крім того займався складанням бланків і форм звітів, інструкцій, правил, підтримував постійні контакти зі створеними бібліотеками та земствами. Комітет опікувався організаційно-методичними аспектами проведення статистичних досліджень у народних

бібліотеках. На підставі отриманих і всебічно проаналізованих даних ухвалювалися важливі організаційні рішення. Так, дослідження читацького попиту визначало напрями поповнення фондів бібліотек, впливало на тематику народних читань, а вивчення складу читачів Першої народної бібліотеки (1894 р.) допомогло визначитись із місцем відкриття філіалу бібліотеки у Харкові [6, с. 109, 170]. У 1895 р. Комітет видав «Руководство к устройству бесплатных библиотек и читален», в якому крім нормативних документів, наводилися зразки форм звіту бібліотеки та розробленої статистичної форми, що включала показники щодо складу читачів, змісту читання, відвідування [9]. «Руководство...» користувалося значним попитом не тільки серед бібліотек Харківщини, але й було затребуване іншими установами та організаціями, які мали бібліотеки та діяли на території Російської імперії, а тому воно неодноразово перевидавалося.

З розвитком мережі бібліотек у ХТПНГ періодично поставали питання стосовно удосконалення організації БС, призначалися спеціальні комісії для вирішення проблем у цій сфері. Так, у 90-х роках ХІХ ст., коли було порушено питання про встановлення однакових форм статистичної звітності в бібліотеках Товариства, вирішили створити (1897 р.) Особливу комісію з представників комітетів читалень Товариства, за участю професора І. І. Міклашевського і завідувача статистикою при Міській управі м. Харкова М. І. Петрова, яка б працювала над об'єднанням статистичного матеріалу [11, арк. 16]. Комісія розробила статистичні таблиці для внесення облікових записів, які було прийнято в усіх чотирьох бібліотеках, створених на той час ХТПНГ. А ось спроба запровадити єдині методи статистичного обліку та єдину форму бібліотечної звітності зазнала невдачі. Справа в тому, що Комісія, не зробивши акцент на обов'язковості збирання визначеного нею переліку статистичних показників (що є необхідним для зведення звітності), надала право бібліотекам доповнювати загальні рубрики таблиць окремими даними, які характеризують особливості кожної з них. Довільне внесення змін до статистичного обліку призвело згодом до загальної несумісності статистичних даних, якими звітувала кожна бібліотека. Крім того, не вдалося виробити єдиних підходів до визначення категорій користувачів. Склад бібліотечних фондів, як і видача літератури, обліковувався за розділами. У їх систематизації не було однаковості, кожна бібліотека все визначала

на власний розсуд. Диференційований облік книговидачі допомагав з'ясувати пріоритети читачьких інтересів, однак, кожна бібліотека мала власні підходи до їх вивчення: за галузями знання, за мовною ознакою, за видами документів, авторами творів друку тощо.

Виправити становище, вирішити існуючі на той час проблеми у галузі організації БС покликана була Міжбібліотечна статистична комісія (МСК), створена восени 1910 р. [10, арк. 102]. Як свідчать архівні документи, приводом до її утворення стало визнання правлінням ХТПНГ неможливості підбивати загальні підсумки культурно-просвітницької діяльності установ Товариства при тій різноманітності форм звітності, які використовувалися філіями. Тому першочерговим завданням Комісії було визначення єдиної системи статистичних показників та розроблення уніфікованої форми статистичної звітності для бібліотек.

МСК очолив член правління ХТПНГ С. С. Жилкін, авторитетний фахівець у галузі статистики, добре знайомий у країні своїми дослідженнями та публікаціями. До складу комісії входили: від Першої бібліотеки І. К. Држевецький, І. П. Дриженко, від Другої – О. С. Філін, від П'ятої – Я. Є. Довбищенко і Н. І. Поклонський. На засідання Комісії запрошувалися й інші члени ХТПНГ, спеціалісти у галузі статистики та бібліотечної справи від земських установ та вищих навчальних закладів. Комісія працювала досить інтенсивно, її засідання були систематичними і тривалими, питання обговорювалися детально, здебільшого вони мали дискусійний характер, а рішення приймалися за результатами голосування членів Комісії.

12 листопада 1910 р. відбулося перше засідання МСК, присвячене визначенню основних завдань БС та кола питань, якими вона мала опікуватись, [11, арк. 1–2]. Визначальною була доповідь члена правління ХТПНГ і голови Комісії С. С. Жилкіна. Доповідач сформулював загальні проблеми в організації бібліотечної статистики та визначив основні напрями, за якими мала працювати новостворена комісія. Загалом все зводилося до вироблення єдиної методології бібліотечної статистики. Необхідно було встановити набір статистичних показників, розробити уніфіковану форму статистичного звіту, обов'язкову для усіх бібліотек, виробити методику обліку різних напрямів бібліотечної роботи. Особливо наголошувалося на вивченні складу читачів та читачьких інтересів.

На перших засіданнях МСК було заслухано дві доповіді завідувача статистикою Першої народної

бібліотеки ХТПНГ І. П. Дриженка, присвячені стану справ у бібліотечній статистиці та її реорганізації [11, арк. 4, 7]. Доповідач наголошував, що головне завдання бібліотечної статистики – визначення культурних запитів читачів та способів їх задоволення. Було також запропоновано детальний план роботи Комісії у вигляді переліку завдань бібліотечної статистики.

Виходячи із завдань БС, Комісія прийняла рішення диференціювати читачів за групами, які відображали б їхню професійну приналежність, вік, стать і рівень освіти. Такі показники визнавалися бажаними і достатніми для характеристики читачького складу. Що характерно, виробленню цієї ухвали передувало кілька засідань Комісії, на яких розглядався окремо кожний показник, точилася гаряча дискусія з приводу необхідності збирання деяких даних про читачів. Реєстрацію таких відомостей, як «стан» («сословие») і «віросповідання» Комісія визнала недоцільною для народних бібліотек (тим більше, що такі відомості давалися, як правило, неохоче і плутано) [11, арк. 16].

Багато суперечок виникло під час вирішення питання про реєстрацію національності читачів та принципи їх розподілу за цією ознакою [11, арк. 3–5, 17]. Прихильники введення такого показника вказували на важливість національного питання в імперській Росії. Передусім малося на увазі дослідження відомостей звернення до бібліотек українського населення. На основі отриманих даних можна було б мотивувати необхідність відкриття української школи та бібліотеки. Однак ця точка зору не знайшла достатньої підтримки. Натомість члени Комісії вбачали більш корисним висвітлення кількісного складу читачів-українців, щоб визначити необхідність виокремлення у самостійний відділ видання українською мовою.

Питання щодо визначення вікових груп читачів також не обійшлося без дебатів, під час яких висувалися аргументи на користь вивчення читачьких інтересів на основі врахування вікових особливостей населення [11, арк. 11–12, 17]. У результаті обговорення було вирішено дорослих читачів градуювати за чотирма віковими групами: 17–21; 21–25; 25–35 та понад 35 років. При визначенні вікових груп дітей та підлітків один із учасників засідання висловив думку по-різному класифікувати хлопчиків і дівчаток, оскільки (з огляду на деякі антропологічні дані) вони мають неоднаковий темп розумового розвитку. Проте ця пропозиція не знайшла підтримки у членів Комісії: вікова класифікація залишилася однаковою для обох статей.

Багато часу Комісія присвятила виробленню рішення щодо групування читачів за професійною діяльністю. Така статистика досліджувалася ХТПНГ з 1891 р., з моменту відкриття Першої народної бібліотеки-читальні у Харкові, і коригувалася вищезгаданою Комісією 1897 р., а пізніше і кожною бібліотекою. На час розгляду цього питання МСК констатувала недопустиму змішаність показників стосовно характеристики рівня освіти та професійної зайнятості читачів, що наводилися у таблиці. Комісія вирішила розбити контингент читачів на розряди відповідно до роду їх занять, застосувавши систему дрібного ділення кожної виокремленої групи. Такий підхід зумовлювався зацікавленістю вивчення інтересу до книги і читання різних прошарків населення відповідно до їх професії, рівня освіти та матеріального забезпечення. Проте, зваживши, що збирання та опрацювання усіх затверджених відомостей про склад читачів вноситиме певні труднощі у ведення такої статистики, МСК визнала за доцільне представляти показники, що характеризують склад читачів, тільки у річному звіті [11, арк. 13–14, 17–18].

Ще одне важливе завдання, яке постало перед Комісією у рамках удосконалення бібліотечної статистики, було пов'язане із систематизацією фондів та каталогів. Потрібно було запропонувати єдині підходи щодо визначення основних розділів книжкового фонду, рубрик каталогу та усунути суперечності, які на той час мали місце у бібліотеках Товариства. Наприклад, виділені в різних бібліотеках рубрики каталогу і розділи фонду, до яких входили видання філософського та релігійного змісту, мали назву і «філософсько-богословський», і «релігійно-етичний», подібне спостерігалось й в інших тематичних розділах фонду і каталогу. До того ж Перша бібліотека утворила самостійний розділ книг українською мовою, а в інших бібліотеках ХТПНГ ці видання розміщувалися за змістовною ознакою. МСК, взявши до уваги, що виокремлення україномовних видань може і впливати на читацький попит, і задовольняти вимоги на українську книгу, визнала «бажаним і корисним мати відображення цього впливу в нашій статистиці і висловилося на користь існування цього розділу» [11, арк. 15, 20].

Визначившись із питанням уніфікації назв рубрик каталогу та відділів фонду, Комісія розробила структуровану таблицю статистичних показників з використання фондів за відповідними розділами, виокремивши найбільш популярні в окрему групу в кінці таблиці. (Слід зазначити, що на той час

найбільшим попитом у публічних бібліотеках Товариства користувалися дитяча література та белетристика.) МСК наголосила на безперечному дотриманні усіма бібліотеками єдиної схеми подання інформації з використання фонду за галузями знання у річному статистичному звіті.

Працюючи над розробленням статистичної форми бібліотечного звіту Комісія визначила, як обов'язкові, кількісні показники фонду на 1 січня звітного та наступного років, кількість надходжень та вилучених видань із зазначенням загальної суми вартості відповідно до кожної визначеної категорії з руху фонду. Прагнучи уникнути нагромадження статистичних даних, Комісія ввела у практику БС два нових показники, які наочно відображали інтенсивність роботи бібліотек. Йдеться про коефіцієнти обертаності книг та читаності, визначення яких Комісія рекомендувала здійснювати не тільки для усього бібліотечного фонду в цілому, а також окремо для різних розділів. Доцільність такого зіставлення мотивувалося можливістю представити рівень популярності кожного розділу бібліотечного фонду та дослідити зростання чи спад читацького попиту.

Багато уваги Комісія приділила групуванню показників та розробці таблиць статистичного звіту. Перебудова таблиць, які раніше слугували бібліотечним працівникам орієнтиром щодо збирання статистичних відомостей та їх висвітлення у звіті, здійснювалася з урахуванням усіх раніше прийнятих постанов під час роботи МСК. До статистичної форми поруч з основними загальними показниками (кількість фонду, читачів, виданих примірників тощо), що вже використовувалися, вводилися й нові відносні показники (обертаність, читаність та ін.) [11, арк. 21]. Відображення статистичних даних у звітних таблицях передбачало розподіл відомостей про читачів жіночої та чоловічої статі, оскільки на той час дослідження тенденцій щодо користування бібліотекою та її фондами у межах цих груп було актуальним. Загалом усі показники, визначені Комісією як «принципово бажані», увійшли до п'яти таблиць річного звіту бібліотек. Перші три відбивали статистику відвідувань бібліотек-читалень, зокрема різними групами читачів за статтю, віком, професією та освітою. Наступні дві розкривали склад фондів за галузями знання та використання документів різними категоріями читачів.

Відомості, що додатково характеризували діяльність бібліотеки, читачів та їх потреби у книгах, МСК знайшла слушним подавати окремою

таблицею. Наразі Комісія прагнула виробити статистичні форми, які характеризували б читачів та ступінь задоволення їхніх запитів, а також причини припинення користування бібліотекою. Висвітлення цих питань вважалося дуже важливим для визначення недоліків у бібліотечній роботі та вироблення заходів щодо їх усунення.

Комісією ретельно розглядалися методичні аспекти здійснення статистичного обліку в бібліотеках та вироблялися рішення щодо введення єдиних підходів до процесів бібліотечного обліку. Зокрема, проаналізувавши складові окремих показників, вдалося виявити, що Першою бібліотекою не враховувалися у якості читачів співробітники книгозбірні, які обслуговувалися за місцем роботи, а відповідно – і відвідування з книговидачею. Комісія також запропонувала запровадити в бібліотеках методика обліку використання кожної книги на основі створення каталогу формулярів виданих книг, в яких зазначалися назва книги, читацький номер, дати отримання та повернення видання. На переконання членів МСК, створення в бібліотеках такого каталогу не тільки б надавало відомості про обертаність кожної книги, сприяло виявленню найбільш популярних авторів, а й економило б час на обслуговування, адже бібліотекар, не звертаючись до полиці, отримує інформацію про наявність або відсутність книги на даний момент, з'ясовує, за ким вона числиться. (Дана методика отримала назву «система рухомого карткового каталогу». Вона і сьогодні використовується в окремих бібліотеках з невеликим фондом, де ще не впроваджена інформаційна технологія).

Крім того, МСК обговорила деякі питання щодо узгодження правил з обслуговування в бібліотеках ХТПНГ. Зокрема, йшлося про вилучення зі складу читачів осіб, які порушували правила користування бібліотеками та повертали книги із значним запізненням.

Торкаючись питання вивчення складу читачів та їх запитів, члени Комісії визнали важливим досліджувати тривалість користування бібліотеками різними категоріями читачів. Ці дані становили інтерес з огляду на вивчення стабільності читацького складу та плинності серед окремих груп користувачів бібліотек.

Аргументуючи впровадження кожного із зазначених вище показників, члени Комісії підкреслювали його значення для вивчення читацького попиту, комплектування фондів та відображення інших аспектів роботи бібліотек. МСК, обґрунтовуючи

створення системи статистичних показників БС, тим самим наголошувала на використанні наукових підходів до організації бібліотечної справи.

Згодом напрацювання МСК ХТПНГ у галузі БС були представлені на всеросійських форумах. Саме члени статистичної комісії Товариства вперше поставили проблеми організації бібліотечної статистики на державному рівні. Виголошені ними доповіді та пропозиції набули особливого резонансу на Першому Всеросійському з'їзді з бібліотечної справи (1911 р.). Їх напрацювання викликали великий інтерес в учасників зібрання. Всі розуміли значущість порушених питань для розвитку бібліотечної справи і освіти в країні. І. П. Дриженко у своєму виступі запропонував визнати обов'язковою для всіх публічних, товариських, народних бібліотек точну статистику читачів і обсягів читання, а також наполягав на встановленні єдиних форм статистичної звітності для всіх бібліотек [6]. У доповіді С. С. Жилкіна наголошувалося на значенні єдиної форми звітності і групуванні статистичних відомостей для однорідних категорій бібліотек на загальнодержавному рівні [7]. Важливість обов'язкового ведення щоденної статистики в бібліотеках підкреслив у своїй доповіді А. А. Дідріхсон [4].

Обговорення проблем БС на Першому Всеросійському бібліотечному з'їзді (на думку його учасників) не охопило всіх її аспектів, оскільки ці питання обговорювались в останній день його роботи. Однак у резолюціях з'їзду зазначалося, що відсутність статистичних даних унеможливило відтворення об'єктивної картини щодо стану бібліотечної справи в країні. Делегати зібрання звернулися до Товариства бібліотекознавства з проханням про «створення анкети з означеного питання...», щоб зведені результати було представлено майбутньому Всеросійському з'їзду з бібліотечної справи» [13, Ч. 1, с. 199].

На подальший розвиток БС значний вплив справи Перший загальноземський з'їзд зі статистики народної освіти, який відбувся 1913 р. у Харкові [11]. Крім суто освітянських питань на з'їзді значна увага приділялася проблемам БС. І тут не останню роль зіграли доповіді членів правління ХТПНГ С. С. Жилкіна і А. А. Дідріхсона [3, 8]. На цьому форумі розглядалася Програма обстеження народних бібліотек і читалень, розроблена Херсонською губернською земською управою. У ній визначалися основні позиції, за якими варто було обстежувати бібліотеки [14]. Делегати з'їзду заслухали також доповідь Комісії Товариства

бібліотекознавства з виконання постанов Першого Всеросійського з'їзду з бібліотечної справи, в якій йшлося про необхідність всеросійського перепису бібліотек згідно з прийнятою класифікацією [5]. Таким чином, бібліотечна статистика підносилася на державний рівень, вона довела свою необхідність та значення. І все це стало можливим великою мірою завдяки кропіткій праці МСК ХТПНГ.

Виконуючи конкретні завдання щодо організації статистики у межах, так би мовити, одного відомства, МСК ХТПНГ уперше в історії бібліотечної справи акцентувала увагу на суспільному значенні БС, більше того здійснила комплекс заходів щодо її удосконалення. Комісія працювала з листопада 1910-го по березень 1911 р., а наслідком її роботи стали:

- визначення набору обов'язкових та факультативних показників БС та методики їх групування;
- розроблення уніфікованої форми статистичної звітності для мережі бібліотек і на її основі організація цілеспрямованого дослідження бібліотечних фондів та їх використання, вивчення складу читачів та читацького попиту;
- уніфікація форм, методів і термінології у галузі бібліотечної статистики;
- введення відносних показників, що характеризують інтенсивність бібліотечної діяльності.

Говорячи про значення діяльності МСК варто зауважити, що результатом її кропіткої роботи було не тільки вироблення методичних настанов для ведення статистики в бібліотеках ХТПНГ. По-суті, Комісія узагальнила набутий досвід зі збирання та представлення статистичних даних, які на той час використовувалися у практиці бібліотек, розвинула його, визначивши основні підходи та принципи БС. Було також певною мірою проаналізовано та узгоджено бібліотечну термінологію у галузі статистики. Але головне досягнення Міжбібліотечної статистичної комісії полягає у тому, що саме у процесі її роботи відбулося вироблення теоретико-методологічних основ організації багаторівневої бібліотечної статистики. В свою чергу, бібліотечна статистика набула особливої значущості як засіб висвітлення досягнень і проблем соціально-культурної сфери суспільства.

Список використаних джерел

1. Бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. – Л.: Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1909. – 28 с.
2. Дидрихсон, А. Исторический обзор деятельности

Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869–1909 / А. Дидрихсон. – М., 1911. – 262 с.

3. Дидрихсон, А. А. О целесообразной постановке библиотечной статистики / А. А. Дидрихсон // Первый общеземский съезд по статистике народного образования 1913 года: доклады. – Х., 1913. – С. 656–670.

4. Дидрихсон, А. А. Технические приемы, практикуемые в Первой народной библиотеке Харьковского общества распространения в народе грамотности / А. А. Дидрихсон // Труды Первого Всероссийского съезда по библиотечному делу, состоявшегося в С.-Петербурге с 1 по 7 июня 1911 г. – СПб., 1912. – Ч. 2. – С. 384–388.

5. Доклад Комиссии общества библиотекосведения по исполнению постановлений Первого Всероссийского съезда по библиотечному делу // Первый общеземский съезд по статистике народного образования 1913 года. – С. 647–649.

6. Дриженко, И. П. О реорганизации нашей библиотечной статистики / И. П. Дриженко // Труды Первого Всероссийского съезда по библиотечному делу... – С. 338–343.

7. Жилкин, С. С. Значение библиотечной статистики и необходимость ее единообразия в целях общероссийских сводок / С. С. Жилкин // Труды Первого Всероссийского съезда по библиотечному делу... – С. 343–348.

8. Жилкин, С. С. Статистика народного образования / С. С. Жилкин // Первый общеземский съезд по статистике народного образования 1913 года. – С. 640–645.

9. Коломієць, Т. В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.) / Т. В. Коломієць; Харк. ун-т внутр. справ. – Х.: Консум, 1998. – 190 с.

10. Народные библиотеки и читальни // Энциклопедический словарь / [под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского]. – СПб.: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1897. – Т. 20А. – С. 592–594.

11. Первый общеземский съезд по статистике народного образования 1913 года. – 726 с.

12. Руководство к устройству бесплатных библиотек и читален. – 2-е изд. – Х., 1896. – 110 с.

13. Труды Первого Всероссийского съезда по библиотечному делу...

14. Федоров, Г. В. Примерная программа обследования народных библиотек и читален / Г. В. Федоров // Первый общеземский съезд по статистике народного образования 1913 года. – С. 355–359.

15. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 349.

16. ДАХО. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 368.

17. ДАХО. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 372.

18. ДАХО. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 374.

Ірина КАЧУР,

наук. співробітник

Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника

Маргінальні записи як джерело дослідження рецепції французької книги в Галичині у другій половині XVIII ст.

У статті здійснено аналіз маргінальних записів на французьких стародруках, що побутували на Західній Україні у другій половині XVIII ст. Ця група матеріалів не має поширеного характеру, але вона є унікальним джерелом дослідження і беззаперечним свідченням сприйняття тексту читачем та його реакції на прочитане. Залежно від типу записів – інформаційні чи оціночні – маргіналії надають різноманітні відомості про особливості читацьких смаків різних читацьких груп, про інтенсивність, якість та характер читання французьких творів.

Ключові слова: французька книга, читач, рецепція, маргінальні записи.

Marginal notes on French old-prints occurring in Western Ukraine in the second half of 18th century were analyzed. Unfortunately, this group of materials is not widely-distributed and is attributed as the unique source of studies and the implicit evidence of reader's reception of a text. Depending to its type – informative or estimative – marginal note present different data on peculiarities of readership tastes of different groups, the intensity, quality and kind of French literary works reading.

Keywords: French book, reader, reception, marginal notes.

Дослідження проблеми рецепції французької книги включає два базових аспекти: вивчення змістовної структури книгозбірень і дослідження безпосередніх слідів читання. Контакт твору зі споживачем та його реакція на прочитане є завершальним і найголовнішим етапом послідовного процесу створення і функціонування книги – написання її тексту, її друкування та розповсюдження.

Сам факт присутності книги у приватній бібліотеці представників різних верств населення, хоча й значущий сам по собі, проте розцінюватись може тільки як вияв наряду інтересів власника, а не гарантія прочитання твору. Найбільш достовірною інформацією щодо цього є безпосередні сліди читання, до яких належать щоденники, мемуари, кореспонденція, висловлювання критики та читацькі коментарі, залишені на сторінках прочитаного твору. Окремі відомості щодо читачтва можна знайти в дослідженнях з бібліографії та історії книгарства, а також у тогочасних літературних творах. Однак випадкові оцінки рівня читачтва сучасниками та висловлювання друкарів і накладників зазвичай надають суперечливу інформацію. Одні писали про тотальну темноту, про високий рівень анальфabetизму у шляхетських і міщан-

ських колах XVIII ст. Другі висловлювали діаметрально протилежні думки на цю тему, що засвідчує небувалий розквіт культури книги. Так, львівський теолог Флоріан Ярошевич у творі «Старі помилки світової мудрості» у 1771 р. писав: «Тепер у кожного можна знайти книжку в кишені, і навіть коли в каретах прогулюються, то забавляються книгою. Знаю і те, що найбільше французькі книжки читають. Але які? Встидно мені про те і говорити... Це книги про амури, вигадані історії про коханців, досить докладно описані, які я сам бачив у однієї розпусниці у кількох томиках. ...Бачу і те, що часом на богослужінні у церкві читають книжки, але які – невідомо. Я зауважив деяких, коли сидів поблизу, що читали Фіглярського, дехто – французькі романи, інші – газети»¹.

У нашому дослідженні рецепції французької книги на перший план винесено вивчення безпосередніх доказів читання, насамперед маргінальних записів на книгах. Ця група матеріалів, яка, на жаль, не має поширеного характеру, є унікальним джерелом дослідження і беззаперечним свідченням факту сприйняття тексту читачем та його реакції на прочитане.

Найменше інформаційне навантаження несуть лаконічні записи про факт читання того чи іншого

твору, без оцінки якості прочитаного. До таких можна віднести, наприклад, констатацію прочитання «Вибраних творів» французького драматурга і поета Алексіса Пірона² галицьким меценатом, бібліофілом і літератором Яном Бонковським (1760–1826), який залишив на форзаці книги коротке французьке «lu» (прочитав). Дату купівлі та ціну цього тритомника він занотував у власницькому записі, як завжди (навіть на виданнях іншими мовами), французькою мовою: «Appartient б Jean S[om]te B[onkowski], ach[et]é en 1791, coute 5 zр 10 gr» («Належить Янові Бонковському, куплено у 1791 р., коштує 5 зл. п. 10 гр.).

На зламі XVIII ст. у с. Коростятині Бучацького повіту невстановленою особою було придбане «Ессе про жінок» французького літератора, капітана кавалерії і військового стратега Луї де Буссанеля³. Автор твору подає свої рефлексії щодо достоїнств і недоліків жіночої статі, проводить паралелі між великими філософами і видатними жінками та відкрито стає на захист прав жінок, які, на його думку, в усі часи несправедливо оцінювалися з боку чоловічої половини людства. Прочитавши книгу, анонімний власник максимально коротко занотував на титульному аркуші місце купівлі, ціну та, що для нас важливо, одночасно дав оцінку твору: «W sklepie Dotoskiego w Korosciatynie. Dожгоzumu za 40 graycaгуw» (У склепі Дотоського в Коростятині. Достатньо розуму, як за 40 грайцарів).

Примітивною формою маргіналій, які не несуть оціночного навантаження, але вказують на інтерес читача до книги, є власноручно проставлені номери сторінок навпроти назв розділів у змісті твору, додаткові посилання на окремі місця в тексті, або й створення свого змісту чи індексу, якщо видання було надруковане без нього. Таким чином, власник удосконалював згідно зі своїми потребами друкований текст, і готував зручний для себе довідковий апарат для подальшого використання твору.

Як приклад, можемо навести видання ґрунтового сільськогосподарського твору «Шляхтич господар», перекладеного з англійської французьким літератором Ж.-Б. Дюпюї-Демпортем і надрукованого 1761 р. в Парижі⁴. Його власник, д-р математичних наук Валеріан Дзедушицький (1754–1832), старший брат засновника родинної бібліотеки в Поторицях Юзефа Каласанти Дзедушицького, серйозно займався господарством у власних маєтках у Коломийському циркулі на Станіславщині, впроваджував інновації, а у 1785 р. здійснив подорож Дністром для вивчення можливостей сплаву по ріках. На берегах сторінок усіх восьми томів

цього видання він залишив рясні маргінальні записи, які вказують на широкий діапазон інтересів поціновувача сільськогосподарської проблематики. Це – виписки щодо розміру та оптимальних пропорцій будови воза, обрахунки річного прибутку з розведення кролів, про правильну організацію рибного промислу в ставках, про наукові методи в галузі садівництва і рільництва. Деякі розділи змісту виділені підкресленням, наприклад, «Про способи відлучення жеребців», «Практичний метод визначення глибини засіву зерна залежно від якості ґрунту», «Про хворобу баранів, відому під назвою хвороби Св. Роха». Усі записи зроблені мовою видання твору – французькою, але біля багатьох спеціальних термінів і назв рослин автор записів подав польські відповідники. Слід зауважити, що Валеріан Дзедушицький опрацьовував примірник цього видання у неопрацьованому вигляді і записував свої нотатки на широких, необрізаних берегах книги. Пізніше він подарував цю книгу у день іменин своєму зятеві Євгенію, про що свідчить дарчий напис на титульному аркуші 1-го тому видання («Te osiem tomuw dzieła powyżey wyrażonego darowalem na dziec 18 9bra imienin P. Eugenisza. W[alerian] Dzieduszy[cki]»). Новий власник оправив томи у півшкіру, і, як це належить, рівно обрізав усі береги книг, але при цьому поставився шанобливо до численних покрайних записів свого тестя. Щоб запобігти їх пошкодженню чи втраті, аркуші з наявними рукописними записами були загнуті і таким чином зберегли свої первісні розміри та нотатки на них.

Пристрасть Валеріана Дзедушицького до математичних наук засвідчують його обширні записи на виданні твору французького хірурга і фізика, професора Сіго де Ляфона «Опис і використання кабінета експериментальної фізики»⁵, у якому власник, окрім численних нотаток на берегах книги, занотовує на форзаці ціну «живого срібла» (ртуті) та вартість закупленої кількості для заповнення свого барометра: «... une livre d'argent vive coute 1 Flor. d'Allemagne et 15 xr. Pour remplir mon Barometre j'ai achetē 1^{1/2}, fait 7 Flor. ^{1/2} de Pologne ...».

На захисних аркушах іншого видання, твору французького математика Гійома Леблона «Елементи фортифікації»⁶, Валеріан Дзедушицький переписав з «Енциклопедичного журналу» складники, пропорції та процес виготовлення з них вогняної суміші та кольорової води: «Du Journal Encyclopedique. Prends: 1 once de Chaux vive, 1 once de salpêtre, 1 once de Tulie d'Angleterre, 1 once du Storax Calamite, 2 once de Camphre [...] on les laisse ref-

roidir avant que de les deluter quand on jette de l'eau sur ce Piriphore il donne du feu» [форзац]; «La Couleur d'eau. 1-mo – 4 lots de verd de gris pulverisij, 2-do – 1 lots de Tartre de Montpellier pulverisij, 3-tio – Gomme Arabique blanche. Un pot vernis de la contenance de 3 chopinnij. Un grand entonois de verre. Une bouteille blanche d'un demie pft».

Розлогий дарчий напис на паризькому виданні 1691 р. «Нової досконалої французької граматики» єзуїта Лорана Шіфле⁷ інформує нас не тільки про особу адресата дедикації – єзуїта Середкевича з Львівського колеґіуму, – але й про мотиви вибору книги для подарунка. Як пише авторка запису (слід зауважити, з багатьма помилками) п. К. Смажевська, вона сама користувалася цим підручником і рекомендує цю чудову книгу для тих, хто вже трохи знає французьку мову і хоче далі вдосконалюватися, бо в ній можна знайти багато корисного («Monsieur, J'ai l'honneur de vous offrir ce livre qui a le titre Nouvelle et parfaite Grammaire Françoise, et je vous le recommande en même tems enfin que vous le lisiez souvent et avec attention, pour en tirer beaucoup de fruit car je pratiquer et je puis vous assurer que c'est un livre excelent pour ceux qui savent quelque chose en Françoise, et qui veulent se perfectioner davantage parce qu'ils en tirerons encore un grand avantage. En vous l'offrant je suis avec tout l'honneur due mr. votre K. Smarzewska.»).

Читання французьких книг для аристократичних верств населення було не тільки даниною тодішньої моді, а стало органічною складовою внутрішньої культури її представників. Французька мова перейшла межі суспільного спілкування і стала вживатися у такій інтимній сфері, як релігія, віра. Підтвердженням цього є запис нумізмата й археолога з Волині Генрика Стецького (1825–1859) на видрукованому французькою мовою 1769 р. у Відні примірнику молитовника бельгійського теолога П'єра Коре⁸. Із запису довідуємося, що ця оправлена у шкіру з позолотою книга належала його бабці Теклі з Вільгів Стецькій, яка завжди на ній молилася, а за кілька днів до смерті під час Святого молебну, що відправлявся в її кімнаті, Генрик стояв навколішки біля крісла, на якому вона сиділа, і тримав цю книгу перед бабцею. («Ksikięka ta nalezala do Babki mojej Tekli z Wilgow Steckiej. Na niej sik zawsze modliia, a na kilka dni przed ъmiercię podczas mszy Stej w jej pokoju odprawionej, ja klkczę obok krzesia na kturym siedziala tk ksikzkk przed niętrzymaiem. Henryk Stecki»). Про цінність згаданого молитовника та його присутність у повсякденному житті власників свідчать різноманітні до-

рогі для серця дріб'язки, вкладені у книжку: приватні родинні листи французькою мовою, вирізка про заупокійну службу за Софією з Ходкевичів гр. Осолінською; малюнок для вишивки; засушені квіти братчиків, листки з переписаними або складеними по-французьки різними особами молитвами («бабцею мого чоловіка графинею Беатою Чацькою з Потоцьких», «моєю бабцею Бежинською» («par la Grand Mere de mon mari la Comtesse Beata Czacka nee Csse Potocka», «de ma Grand Mere Bierzynska»). Виявлені відомості про власницю книги Теклю Стецьку вказують на те, що у цієї високоосвіченої шляхтянки були серйозні підстави для довгих щоденних молитов. За словами одного з потомків родини Стецьких⁹, маршалок рівненського повіту Юзеф Стецький (1767–1832) разом з дружиною Теклею у своєму маєтку в Межирічі на Волині вели бурхливе світське життя, приймали гостей у палаці, організовували полювання, бали, мали власну музичну капелу, займалися добродією. Біда прийшла до подружжя в той день, коли їх єдиний син Людвік у дуже молодому віці, зібравши сотню батьківських слуг і двірських людей, очолив збройне повстання. Його вислали з краю, а батьки з горя померли майже одночасно і були поховані в один день. Залагодження родинних справ, повернення конфіскованих у батька маєтків випало на долю їх онука Генрика, старшого сина Людвіка, який і залишив вищезгаданий запис на книжковій пам'ятці по бабці Теклі.

Запальними колекціонерами і тонкими знавцями книги вирізнявся рід Батовських, власників маєтків Однів, Дорошів та Куликів Жовківського повіту на Львівщині та Устіянова в Сяноцькому циркулі. Виявлені примірники із зібрання коронного стражника Галичини і Лодомерії, комісара Галицького сейму Яна Батовського (1753–1830) свідчать про активне читання книг з домашньої бібліотеки, яка складалася головно з французької літератури. Численні підкреслення і позначки на полях, зауваження стосовно тексту збереглися на «Ессеї про секту ілюмінатів», виданому 1789 р. у Парижі¹⁰, який, судячи з власницького запису («J. Batow[ski]. [1]789. L. 8»), того ж року був придбаний Яном Батовським. Численні виділення у тексті і «NB» на полях залишив колекціонер на творі знаменитого філософа й історика, графа Вольнея «Руїни, або роздуми про революції імперій»¹¹. Так, на с. 223 якого, навпроти абзаца, де автор подає нібито цитату Соломона зі Святого Письма, Ян Батовський її спростовує: «NB. Ваука, niema tego w Biblij».

Окремої уваги заслуговують маргінальні записи

політика і дипломата, рідного брата Яна Батовського, Олександра Бенедикта Батовського (1750–1841), які відзначаються надзвичайною ерудицією, глибиною думки та літературним хистом. Зібрана ним за час дипломатичних місій у Європі добірна бібліотека зразка доби Просвітництва та особистий архів були передані дочкою з Франції до Львова його племінникові, Олександрові Константину Батовському, і разом з колекцією останнього втілені до збірок Фундації ім. Баворовських у Львові протягом 1860–1862 рр.

Всі книги з бібліотеки дипломата позначені гербовим екслібрисом із французьким написом «Bibliothèque de M-r Le C-te Alex. Watowski» («Бібліотека графа Олександра Батовського»), який через спільне ім'я часто помилково приписують вищезгаданому його племінникові, історикові і бібліофілу з Однова, Олександрові Константину Батовському. Про активне читання книг, велику ерудицію та інтелектуальну працю власника колекції виразно промовляють залишені на них маргіналії.

На 5-томному виданні творів знаменитого французького письменника, родоначальника європейського лібералізму Шарля Монтеск'є, Олександр Бенедикт Батовський залишив аргументовану оцінку його шедевра «Про дух законів»¹², який став класичним твором політичної філософії з ідеєю поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову: «Malgré quelques défauts, l'ouvrage de Montesquieu doit être toujours cher aux hommes, parce que l'auteur a dit sincèrement ce qu'il pense, au lieu que la plupart des écrivains de son pays, à commencer par Bossuet, ont dit souvent ce qu'ils ne pensaient pas. Il a partout fait souvenir les hommes de leur dignité. Il présente à la nature humaine ses titres qu'elle a perdus dans la plus grande partie de la terre. Il combat la superstition et inspire la morale. Les ouvrages tels qu'est le sien rendent la vertu aimable et les hommes meilleurs.» («Незважаючи на деякі недоліки, цей твір Монтеск'є повинен завжди бути дорогим для людей, тому що автор щиро сказав те, що він думає; в той час як більшість письменників його країни, починаючи з Боссує, часто говорили не те, що вони думають. Він спонукає людей завжди пам'ятати про гідність. Він вказує людській натурі на її права, які вона втратила на більшій частині земної кулі. Він переборює забобони і надихає на моральність. Такі твори, як цей, роблять добродетель приємною, а людей кращими.»).

Критичність і незаангажованість поглядів А. Б. Батовського проявилася у письмовому зауваженні на форзаці примірника «Історії Людовіка XI»¹³ пись-

менника-мораліста, історіографа Франції Шарля Дюкло, де автор ділиться своїми думками з приводу моральності «благочестивих» дій французького короля: «Louis XI donna par contrat le Comté de Boulgne à la Sainte-Vierge. La pitié ne consiste pas à faire la Vierge comtesse, mais à s'abstenir des actions que la conscience reproche, que Dieu doit punir, et que la Vierge ne protège point.» («Людовік XI надав за контрактом Булонське графство Святій Непорочній Діві. Але побожність полягає не в тому, щоб зробити Непорочну Діву графинею, а в тому, щоб утримуватися від дій, супротивних совісті, які мають бути покарані Богом, і які залишає без свого покровительства Непорочна Діва.»). Свої погляди він підкріплює латинською цитатою Цицерона з відповідними посиланнями на джерело: «Impiis ne audeto placare donis viam deorum. Cicero, Lib. II de Legib. Chap. 9. Donis impii ne audeunt placare Deos. Ibidem.»

Високоосвічений, вихований на класичних зразках античної літератури, А. Б. Батовський красномовно висловлював своє захоплення її представниками. «Який чудовий автор Тацит! – писав він на форзаці «кишенькового» томика його творів¹⁴. Тацит завжди належатиме до числа тих людей, щаслива доля яких полягала, згідно з гарним висловлюванням Плінія Молодшого, у прославленні їх життєвого шляху творами, гідними бути прочитаними, та діями, гідними бути описаними.» («Quel admirable auteur que Tacite! Il apparaîtra toujours au rang de ces hommes dont l'heureuse destinée a été, suivant la belle expression de Pline le Jeune, d'illustrer leur carrière par des écrits dignes d'être lus, et par des actions dignes d'être écrites.»). На додаток Батовський дописав французькою витлумачену ним сентенцію Плінія, викладену мовою оригіналу: «Beatos puto quibus Deorum munere datum est aut facere scribenda, aut scribere legenda: beatissimos vero quibus utrum que». / Episto. I. 6–16.».

Своє судження про найбільш улюбленого з класиків латинського поета Горація Батовський записав на своєму «подорожньому» примірнику видань його творів: «Horace est un poète qu'on aime le plus à lire et à traduire. Il est l'ami de tous les âges, de tous les rangs et de toutes les situations. Voulez-vous apprendre à user de la fortune ? Voulez-vous apprendre à vous en passer ? Voulez-vous savoir ce que vaut la sagesse ? Ce que vaut le plaisir ? Voulez-vous savoir souffrir et jouir ? Lisez Horace. – Les stoiciens et les épicuriens y retrouvent leurs dogmes embellis, et dans ce mélange de leur morales qui se modifient respectivement, l'honnête homme trouve la morale qui

lui est propre. Jamais la raison ne s'est exprimé avec autant de grace, jamais l'esprit n'a parlé avec autant de sagesse. Pour bien comprendre Horace il faut être homme de classa, il faut être homme du monde – pour bien sentir sa pensée et pour la bien traduire il faut être polte et homme familiarisé avec l'étude de la société. Peut-être songe-t-il aux vicissitudes de la fortune le traducteur qui dit dans ce moment:

La fortune est une Deesse
qui donne et reprend sans raison
d'humeur elle change sans cesse
son plaisir est la trahison
Eh bien avec reconnaissance
Il faut jouir de sa bonté
La voir fuire sans impatience ...»¹⁵.

(«Горацій є поетом, якого найбільше люблять читати і перекладати. Він є другом людей будь-якого віку, будь-якого стану і в будь-якій ситуації. Хочете навчитися отримувати подарунки долі? Хочете навчитися обходитися без них? Хочете знати ціну мудрості? А скільки вартує задоволення? Хочете вміти страждати і тишитися? Читайте Горація. Стоїки й епікурійці черпають у нього свої прикрашені догми, і у цій суміші їхніх моральних устоїв, які взаємомодифікуються, порядна людина знаходить мораль, яка їй найбільше підходить. Ніколи раніше інтелект не виявлявся з такою вишуканістю, ніколи раніше розум не висловлювався з такою мудрістю. Щоб добре зрозуміти Горація, потрібно бути першокласною людиною, потрібно бути світською людиною – щоб добре відчувати його думку і правильно її перекласти, потрібно бути поетом і добре знати закони суспільства. Можливо, він роздумує про мінливість долі, коли говорить у цих рядках:

Фортуна – це богиня,
яка дає і забирає без пояснень;
без кінця мінливий у неї настрій
і у зраді має втіху й щастя.
Тому із вдячністю приймайте
її ласкаве ставлення до вас
та без жалю очима проводжайте,
коли щезає в певний час ...).

Отже, будучи частиною загального складу книги, маргінальні записи надають унікальні відомості з історії побутування французьких книг, шляхів їх розповсюдження, про особливості читацьких смаків різних читацьких груп, про інтенсивність, якість та характер читання, про соціологію читача

тощо. Їх автори репрезентують різноманітні соціальні шари освічених галичан: аристократично-шляхетське середовище, духовенство різних конфесій, освітньо-наукові кола. Приховуючи великі інформаційні можливості, маргіналії є свідченнями свідомого вибору лектури та значного суспільного резонансу французької книги у Галичині другої половини XVIII ст.

Примітки

¹ Jaroszewicz, F. Stare biedy swiatowej młodości przeciw powściągliwości panieckiej, wdowiej, kapiacskiej, y zakonney. Przez wolnowiercyw odnowione ... prawowiernym katolikom z faizem swoim oczywistym pokazane. – W Lwowie: w druk. Switkey Troycy, 1771. – S. 88.

² Piron, Alexis (1689–1773). Oeuvres choisies: en 3 vol. – Londres, 1782. – ЛННБУ, СТ-I 58861.

³ Boussanelle Louis, de. Essai sur les femmes. – Amsterdam; Paris, 1765. – XXV, 139 p. – ЛННБУ, СТ-I 41015.

⁴ Dupuy-Demporges, J.-B. Le gentilhomme cultivateur, ou Cours complet d'agriculture tiré de l'anglois de Hill, & de tous les auteurs qui ont le mieux écrit sur cet art: En 8 t. – Paris, 1761–1762. – ЛННБУ, СТ-III 83582.

⁵ Sigaud-Lafond, de J.-A. Description et usage d'un cabinet de physique experimentale: en 4 t. – Paris, 1784. – ЛННБУ, СТ-II 55949.

⁶ Leblond, Guillaume. Elemens de fortification. – Paris, 1764. – 391 p. – ЛННБУ, СТ-II 55207.

⁷ Chifflet, Laurent. Nouvelle et parfaite grammaire françoise. – Paris, 1691. – [5] f., 312 p. – ЛННБУ, СТ-I 94528.

⁸ Coret, Pierre. L'ange conducteur. – Vienne, 1769. – 809, [8] p. – ЛННБУ, СТ-III 15961.

⁹ Stecki, Tadeusz Jerzy. Steccy Olechnowicze herbu Radwan. – Poznac, 1888. – S. 20–22.

¹⁰ [La Roche du Maine, de, Marquis de Luchet]. Essai sur la secte des illumines. – Paris, 1789. – ЛННБУ, СТ-II 75477.

¹¹ Volney, C. F., comte, de (1757–1820). Les ruines, ou méditation sur les revolutions des Empires. – S.l., 1792. – 235 p., [2] f. – ЛННБУ, СТ-II 57899/3np.

¹² Montesquieu, Charles de Secondat (1689–1755). Esprit des lois // Oeuvres: en 5 vol. – Paris, an IV (1796). – T. 1. – CLXIII, 516 p. – ЛННБУ, СТ-II 70982.

¹³ Duclos, Charles Pinot (1704–1772). Histoire de Louis XI: en 2 vol. – Paris, 1745. – ЛННБУ, СТ-I 73690.

¹⁴ Tacitus, C. Cornelius. Opera quae extant omnia. – Amsterdam, 1734. – 616 p. – ЛННБУ, СТ-I 74656.

¹⁵ Alex. Batowskiego Notaty o księkach & urywki, luzne zapiski. – ЛННБУ, відділ рукоп., ф. 4: Баворовські, оп. 1, спр. 1554/III, арк. 100.

Ірина СЕРГЄЄВА,

зав. відділу Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, канд. іст. наук

Юдаїка у бібліотеках і архівах пострадянських країн: проблеми збереження та використання

У статті розглядається історія формування комплексів єврейських рукописів та друкованих видань у бібліотеках і архівах пострадянських країн. Досліджується сучасний стан окремих збірок, система опису, створення науково-довідкового апарата на фонди. Подано перспективу розвитку і шляхи вдосконалення системи роботи із бібліотечними і архівними фондами, а також щодо уніфікації описів із застосуванням мережевого ресурсу IRBIS-64, введення у науковий обіг цілісних комплексів документів, які на сьогодні зберігаються у різних бібліотеках і архівних сховищах.

Ключові слова: архівні зібрання, бібліотечні колекції, фонди єврейського походження, юдаїка.

This article regards the history of Jewish manuscripts and printed editions complexes formation in Post-Soviet countries libraries and archives. The modern condition of some collections, system of their description, scientific-reference data creation is studying. The perspectives of development and ways of improvement of the work with library and archival funds system, description unification using system resource IRBIS-64, putting into scientific use the integral complex of documents now kept in different libraries and archives storages is presented.

Keywords: archival collection, library collection, Jewish – originated funds, Judaica.

Вступ

Нині фонди єврейського походження і фонди, в яких відклялися документи з історії та культури східноєвропейських євреїв, зберігаються у центральних і обласних державних архівах та їхніх філіях, відділах рукописів державних бібліотек і музеїв, а також в архівних установах системи національних академій наук і громадських організацій. Сформовані за ознаками, притаманними книжковим колекціям або зібранням, книги та періодичні видання мовами ідиш, іврит, російською, українською та західноєвропейськими знаходяться у провідних бібліотеках України і Росії. Одразу потрібно зазначити, що на пострадянському просторі лише в Україні у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського є окремий спеціалізований науковий підрозділ – Відділ фонду юдаїки Інституту рукопису, – в якому сконцентровано рукописи і видання, що розкривають різні аспекти юдаїзму, історії та культури, побутування євреїв на теренах Східної Європи. У провідних російських бібліотеках – Російській державній бібліотеці та Російській національній

бібліотеці (Москва, Санкт-Петербург) – зберігаються унікальні видання мовами ідиш, іврит, а також російською, німецькою, французькою. Але ці видання перебувають у загальних фондах, вони не виокремлені у спеціалізований підрозділ. Рукописна юдаїка у РГБ здебільшого сконцентрована у відділі східної літератури й систематизована за ознаками колекцій або особових фондів. У Петербурзі ситуація аналогічна. Лише бібліотека і архів Петербурзького відділення Інституту сходознавства РАН має окреме відділення, де сконцентровано фонди, безпосередньо дотичні до юдаїки.

У більшості архівів пострадянських країн відклялися колекції єврейських документів і матеріалів, сформовані зі збірок різних єврейських громадських організацій, партій, громадських й освітніх структур, дослідних інститутів. Практично у кожному державному архіві (від міських до центральних) є як окремі фонди, що містять суто єврейські матеріали, так і фонди, в яких зберігаються документи, стосовно різних аспектів єврейського життя у державі. До останніх належать фонди міських самоуправлінь різних рівнів,

держаних установ та керівних органів, департаменту поліції тощо.

На сьогодні більшість бібліотечних колекцій, архівних збірок і окремих фондів описано й каталогізовано, підготовлено науково-довідковий апарат – покажчики й путівники. Практично всі документи виведено зі складу спецховищ і відкрито для дослідників.

Але, попри величезну роботу, здійснену останніми роками науковцями та співробітниками архівів і бібліотек, при дослідженні єврейських архівів, пошуку документів за конкретними темами, складанні покажчиків і каталогів виникає ціла низка об'єктивних проблем і труднощів. Насамперед, це розпорошеність матеріалів за різними сховищами не лише у межах одного архіву або міста, а й різних держав. Наприклад, документи, пов'язані з життям і діяльністю С. Ан-ського (3 фонди)¹, Шолом-Алейхема (4 фонди)², А. Я. Гаркаві (2 фонди)³ зберігаються в архівах Москви, Санкт-Петербурга, Києва. Аналогічна ситуація з документами багатьох єврейських організацій (Товариства для поширення освіти поміж євреями в Росії, Єврейського історико-етнографічного товариства, Товариства єврейської літератури, Культур-Ліги, багатьох єврейських партій). Така ситуація виникла внаслідок розформування документів, що відклалися в одному фонді у 20–30-ті рр., перерозподілу документів поміж архівами та бібліотеками за радянських часів.

Не меншу проблему для дослідника становить непорядкованість або розпорошеність документів навіть усередині однієї бібліотеки чи архівної установи. Зрозуміло, що багато фондів формувалися за ознакою фондоутворювача або внаслідок підбору комплексу документів з певної тематики. Відповідно у фонді зосереджуються документи, безпосередньо пов'язані з темою або конкретною особою. Значною мірою це стосується документів епістолярного характеру. Але, на жаль, при складанні покажчиків і каталогів у багатьох архівах зазвичай (за поодинокими винятками) відсутня система перехресних посилань або коментуючих каталогів. Особливо це стосується документів єврейськими мовами, або тих, які лише нещодавно надійшли із спецховищ. Приємним винятком є Російський державний архів літератури і мистецтва, де професійно складені каталоги розкривають не лише наявність і склад документів у певному фонді, а й дотичні документи, або документи окремої особи, що відклалися в інших фондах. У каталогах РДАЛМ є

спеціальні відсилання й вказівки на інші фонди та одиниці збереження, що детально розкривають повний корпус документів, пов'язаний з конкретною особою або організацією. За аналогічною схемою описуються документи у ВФЮ ІР НБУВ.

До роботи з опису єврейських фондів залучаються фахівці бібліотечної і архівної справи, історики, філологи. Слід зауважити, що від часу виходу попереднього списку Дмитра Ельяшевича змінилася ситуація в самих установах, де зберігаються книжкові та документальні фонди. Якщо на початку 90-х рр. фонди лише відкривалися і досить часто, можливо через традиційні побоювання, цей процес супроводжувався штучно підтримуваною таємничістю, то нині керівники бібліотек, архівів, архівних управлінь країн зацікавлені у результатах роботи і надають дослідникам максимум інформації. Подекуди, через брак власних фахівців, до опрацювання фондів спеціально запрошують дослідників, які володіють мовами ідиш та іврит.

Варто зазначити, що видані довідники і покажчики допоки не можуть претендувати на вичерпну повноту опису складу і змісту фондів. Справа в тому, що у складі фондів, які безпосередньо не стосуються єврейської історії, культури, відклалися значна кількість єврейських документів. Досить часто вони виявляються або в процесі тривалих цілеспрямованих пошуків, або випадково, дослідниками, які займаються суміжною тематикою.

Як засвідчує практика, величезна кількість документів стосовно єврейської історії, культури, політичних і національних рухів зберігається у «неєврейських» фондах, наприклад, у фондах департаменту поліції, охоронного відділення, цензурного комітету, радянських органів (утім, цей перелік може бути занадто довгим). Щонайбільше у покажчиках і путівниках архівами зафіксовано наявність таких документів без детального розкриття вмісту або системи пошуку.

Сучасний стан досліджень архівної юдаїки

Єврейські фонди у бібліотеках і архівах пострадянських країн нині більш-менш описано й репрезентовано у путівниках і покажчиках. Першим із довідників з єврейських фондів в архівах колишнього СРСР став попередній список архівних фондів «Документальные материалы по истории евреев в архивах СНГ и стран Балтии», підготовлений і виданий Д. Ельяшевичем 1994 р.⁴ Довідник містить понад 900 найменувань фондів,

локалізованих в архівах, забезпечений системою допоміжних покажчиків. Через три роки по тому побачила світ книжка, підготовлена в рамках проекту «Judaica» (спільний проект Американської єврейської теологічної семінарії, Інституту єврейських досліджень YIVO та Історико-архівного інституту Російського державного гуманітарного університету)⁵. Ці видання стали, по суті, початком великої роботи архівістів, бібліотекарів та документознавців. Виявлення та описування єврейських фондів триває і досі.

У рамках згаданого проекту видаються спеціальні довідники, що містять описи фондів у бібліотеках і архівах окремих країн, міст. Вже видруковано томи, присвячені архівам Москви, Білорусі, Києва⁶, практично завершено роботу над томами про архіви України, у роботі – томи про архівосховища Петербурга, Молдови та країн Балтії.

Якщо перші публікації містили лише інформацію про наявність в архіві фонду, його порядковий номер, крайні дати і кількість справ (або одиниць збереження), то останні видання подають розширений опис: анотацію і коротку історичну або біографічну довідку про фондоутворювача. Це значно розширює інформативність довідника і полегшує роботу дослідників. До речі, путівник «Документы по истории и культуре евреев в архивах Киева» визнано фахівцями взірцем опрацювання фондів для довідкового видання. За останні 15 років істориками, архівістами, дослідниками юдаїки підготовлено й видано спеціальні покажчики єврейських фондів і путівники за окремими архівами, складом і змістом документів. Як приклад, можна назвати архіви Сміли й Чернігова (Україна). Слід згадати путівник Г. Дейча «Архивные документы по истории евреев в России в 19 – начале 20 вв.» (М., 1994); «Документы по истории и культуре евреев в архивах Москвы» (Проект «Judaica», М., 1997); каталоги виставок, присвячених окремим персоналіям і організаціям⁷. Опубліковано понад 400 статей і оглядів про архівну юдаїку. Детальніше з бібліографією цих публікацій можна ознайомитися у покажчику «Архивная иудаика России, Украины и Белоруссии», складеному Юхимом Меламедом і виданому 2001 р.⁸ Списки публікацій наведено також у науковій періодиці, присвяченій єврейській історії та культурі («Вестник еврейского университета в Москве», «Параллели», «Истоки», видання товариства «Еврейское наследие» та ін.)⁹.

Залишимо за межами обговорення якість наяв-

них публікацій. Для нас важливо, що процес розкриття єврейських фондів останніми роками набирає сили, і, що особливо характерно, кількість поступово переходить у якість: рівень підготовки дослідників зростає, у роботу активно включається молодь, яка здобула спеціальну освіту.

Більшість бібліотек і архівів у пострадянських країнах нині працює над складанням нових покажчиків і путівників, оскільки старі, видані за радянських часів, далеко неповністю розкривали склад фондів. Нові путівники враховують наявність усіх фондів (у т. ч. й єврейських, таких, що раніше знаходились у спецсховищах), по можливості їх автори готують розширений пошуковий апарат з відсиланнями на зміст і склад книжкових колекцій та архівних фондів.

На наш погляд, продуктивною як для дослідників, так і для користувачів є практика видання спеціалізованих путівників і покажчиків. Тут варто згадати, насамперед, виданий 2002 р. путівник «Особові архівні фонди Інституту рукопису НБУВ» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. У виданні представлено 264 особистих фонди, у т. ч. 3 єврейських: С. Анського, Шолом-Алейхема, А. Гаркаві¹⁰. Всі позиції путівника містять короткі історичні і біографічні довідки, систематизовано у певному порядку опис матеріалів фонду, шифри і систему пошуку, видання має розлогий науково-довідковий апарат. Зараз Інститут рукопису готує аналогічний путівник за фондами громадських організацій і установ.

2001 р. у Бібліотеці видано також великий за обсягом та якнайдетальніше розроблений каталог фоноархіву єврейської народної музики (ф. 322, автор – Людмила Шолохова)¹¹. Нині, спільно з Інститутом проблем реєстрації інформації НАН України, готується видання серії компакт-дисків з поцифрованими звуковими треками (перші три диски вийшли протягом 2004–2005 рр.). Її зміст становлять перезаписи єврейської народної музики першої половини ХХ ст. (записи було зроблено на фоноциліндри Едісона під час експедицій у смугу осілості, до єврейських містечок та колоній).

2006 р. побачило світ дослідження Ірини Сергєєвої про особистий фонд Семена Анського (ф. 339), в якому систематизовано, детально розкрито та представлено всі документи етнографа, рукописи, що зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУВ¹².

Вважаємо, що створення каталогів і покажчиків, де міститиметься інформація про збірки і фонди,

пов'язані з одним фондоутворювачем, є на даному етапі одним з головних завдань бібліотечної та архівної роботи. Подібні видання (у друкованому або електронному вигляді) великою мірою сприятимуть роботі дослідників, значно полегшать їм доступ до джерельної бази.

Фізичний стан збірок і колекцій, стандарти наукового опису

На жаль, єврейські документи, що зберігаються у бібліотеках та архівах колишнього СРСР, перебувають у далеко не найкращому стані. Причиною цього є, по-перше, стан старого (і далеко не завжди якісного) паперу, по-друге, умови зберігання документів до початку 90-х років ХХ ст. Переважна їх більшість вимагає негайної консервації і реставрації, без чого вони не можуть опрацьовуватися дослідниками. Необмежене користування і вільний доступ до таких документів можуть спричинити їх повне фізичне руйнування.

Обсяги матеріалів, що вимагають негайних реставраційних робіт, досить значні. Таке завдання непосильне для бібліотек, архівів, сховищ. При цьому слід зауважити, що це стосується не лише єврейських фондів. За таких умов багатьом архівним установам доводиться визначати пріоритетні для термінової реставрації матеріали.

Виходом із ситуації, що склалася, є їхнє поцифрування і переведення на сучасні носії інформації. Це дозволить не лише поліпшити умови збереження матеріалів, а й розширити їх використання, у т. ч. забезпечити доступ до документів через Інтернет.

Згідно з сучасною практикою наукового опису, збірки документів і книжкові фонди у бібліотеках і архівах колишнього СРСР описуються поодиночно, після цього формуються в описи, справи і фонди. Тому часом в описах маємо так би мовити «закрити» інформацію: до опису фонду входить назва справи, а інформація про окремі документи відсутня. У деяких архівах існують свої системи формування і опису документів. Наприклад, в Інституті рукопису НБУВ у складі фонду документи описуються як окрема одиниця зберігання, відповідно у описах відображено всі документи, а не їхні комплекси. Така система значно спрощує для науковців пошук і подальше їх використання.

Ситуація із єврейськими фондами особливо складна. Адже описи документів тут здебільшого подано у перекладі, мова оригіналу в науководовідковому апараті на фонди, як правило, відсутня. Якість перекладу часто досить низька, а отже,

її відповідність його оригіналу не завжди адекватна. Все це ускладнює роботу як бібліотекарів, архівістів, так і дослідників.

Нині є лише один розроблений і прийнятий до використання стандарт опису єврейських фондів, запроваджений програмою «Judaica», про яку йшлося вище. Але цей стандарт враховує розкриття змісту фонду загалом, а не за окремими документами.

Останнім часом для опису бібліотечних фондів багатьох країн використовується нова версія програмного забезпечення – РБІС-64, яка дає змогу досить детально розкрити всю інформацію про книгу, періодичне видання або рукопис. Впровадження єдиної уніфікованої системи опису єврейських фондів, що враховуватиме особливості матеріалу і буде забезпечена системою пошуку, дозволить значно прискорити обробку багатющих колекцій і їхнє введення у широкий науковий обіг.

Великі столичні бібліотеки та центральні архіви вже розпочали роботи зі створення сучасних баз даних на фонди, підтримуються сайти. Щоправда, там не завжди можна знайти детальні каталоги фондів. Переглянувши низку сайтів центральних російських і українських архівів, ми змушені констатувати, що каталоги лише описано, але не виставлено в Інтернеті, щонайбільше можна знайти згадки про фонди, але їхній вміст залишається закритим.

Зрозуміло, що це пов'язано, насамперед, з великою технічною роботою і, відповідно, вимагає часу, фахівців, техніки і, звичайно ж, фінансування.

Шляхи поліпшення роботи з «єврейськими» фондами

На часі завдання створення спеціальних каталогів і покажчиків, які розкриватимуть не лише зміст «єврейських» фондів в архівах і бібліотеках, а й фіксуватимуть єврейські документи у складі «неєврейських» збірок (ми вже наводили приклад путівників архівами Москви, Києва, Білорусі). Цілком перспективним може бути створення зведених спеціальних покажчиків і каталогів документів за темами, персоналіями, організаціями, партіями. Як вже зазначалося, документи розосереджено не лише всередині архіву або країни, а й у кількох країнах. Зведений каталог не лише значно полегшив би пошук необхідних документів, а й дозволив би реконструювати окремі історичні збірки і колекції документів, організувати їхнє уніфіковане описування й використання дослідниками. Опис документів у мережевій системі

ІРБІС-64 дає змогу одразу формувати базу даних за певними ознаками книг або документів, відповідно – автоматично відпрацьовується опис, виправляються різночитання, фіксується наявність видання або документа у різних бібліотеках і сховищах.

Нарешті ще одне завдання, можливо, найважливіше – організація роботи з реставрації, консервації і страхового копіювання документів. Сьогодні ми говоримо про мільйони друкованих примірників, документів і тисячі архівних фондів, але незабаром, якщо нині не зупинити деструктивні процеси, ми змушені будемо констатувати, що від багатущої спадщини залишаються лише окремі фрагменти. Тому впровадження системи електронної страхової копії та копії для читачів дасть змогу значно покращити ситуацію із фізичним збереженням фондів.

Примітки

¹ Особові фонди Ан-ського зберігаються у Відділі фонду юдаїки Інституту рукопису НБУВ (ВФЮ ІР НБУВ) – ф. 339, Російському державному архіві літератури і мистецтва (РДАЛМ) – ф. 2583, Центральному державному історичному архіві Петербурга (ЦДІАП) – ф. 2129 (Єврейське Історико-етнографічне товариство). Крім зазначених фондів документи відклали у величезній кількості особових фондів діячів науки і культури, з якими листувався письменник, фондах державних органів та установ, департаментів поліції, цензурних комітетах.

² ІР НБУВ. – Ф. 189; РДАЛМ. – Ф. 1196, Музей-квартира Шолом-Алейхема в Києві. Крім зазначених потрібно подати Музей Шолом-Алейхема у Переяслав-Хмельницькому, а також численні документи, листування тощо у фондах діячів культури і мистецтва, державних установ і організацій.

³ ВФЮ ІР НБУВ. – Ф. 340; ЦДІАУК. – Ф. 995.

⁴ Документальные материалы по истории евреев в архивах СНГ и стран Балтии: предварительный список архивных фондов [Текст] / сост. Д. Эльяшевич. – СПб., 1994. – 136 с.

⁵ Jewish documentary sources in Russia, Ukraine and Belerus [Text]: a preliminary list. / ed. by D. Sallis and M. Web. – New-York, 1996. – 164 p.

⁶ Документы по истории и культуре евреев в архивах Киева [Текст]: путеводитель / науч. ред.-сост.: Е. И. Ме-

ламед, М. С. Куповецкий ; Рос. гос. гуманитар. ун-т [и др.]. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – 752 с.; Документы по истории и культуре евреев в архивах Москвы [Текст] / науч. ред.-сост.: М. С. Куповецкий, Е. В. Старостин, М. Веб. – М., 1997. – 502 с.; Документы по истории и культуре евреев в архивах Белоруссии [Текст] / науч. ред.-сост.: М. С. Куповецкий, Э. М. Савицкий, М. Веб. – М., 2003. – 607 с.

⁷ Культур-Ліга: художній авангард 1910–1920-х років [Текст] : альбом-каталог / упоряд. Г. Казовський ; науч. ред. С. Захаркін, І. Сергєєва. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. – 216 с. : іл.

⁸ Архивная иудаика России, Украины и Белоруссии [Текст] : материалы для указателя литературы /сост. Е. И. Меламед ; под ред. Д. А. Эльяшевича. – СПб.: Изд-во Петербург. ин-та иудаики, 2001. – 104 с.

⁹ Обзор документальных источников по истории евреев в архивах СНГ. Центральные государственные архивы, государственные областные архивы Российской Федерации [Текст] – М., 1994. – 34 с. – (Серия «Еврейский архив»; вып.1); Обзор документальных источников по истории евреев в фондах РГВИА [Текст] М., 1994. – 9 с. – (Серия «Еврейский архив»; вып. 2.); Документы по истории и культуре евреев в трофейных коллекциях Российского государственного военного архива [Текст] /науч. ред.-сост.: В. Н. Кузеленков, М. С. Куповецкий, Д. Фишман. – М., 2005; Документальные материалы по истории и культуре евреев в фондах Центрального исторического архива Москвы [Текст]: путеводитель / сост. Д. З. Фельдман, Ю. Г. Крутиков. – М.: Дом еврейской книги, 2006. – 96 с.: 16 ил. Объем статті, на жаль, не дозволяє навести всі бібліографічні списки, розвідки, архівні путівники тощо, видрукувані останнім часом у країнах СНД та Балтії.

¹⁰ Особові архівні фонди Інституту рукопису: путівник [Текст] / НАН України, НБУВ, Ін-т рукопису ; уклад.: О. С. Боляк [та ін.]. – К., 2002. – 766 с.

¹¹ Шолохова, Л. В. Фоноархів єврейської музичної спадщини [Текст]: колекція фонографічних записів єврейського фольклору із фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: анот. каталог фоноциліндрів та нот. і текст. розшифровок. – К. : НБУВ, 2001. – 843 с.

¹² Сергєєва, І. А. Архівна спадщина Семена Ан-ського у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [Текст]. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – 544 с.

Сергій МЩУК,

доцент Житомирського державного університету,
канд. іст. наук

Роль одеських учених у колекціонуванні та дослідженні рукописних фондів бібліотек другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Розкривається історія колекціонування фондів рукописних книг бібліотеки Одеського товариства історії та старожитностей, створених у період існування Товариства (1839–1924), основні етапи розвитку бібліотеки, формування колекцій рукописів, рукописних книг та історичних документів, значний внесок М. Мурзакевича, О. Ристенка, В. Істріна, О. Кочубинського, В. Мочульського у дослідження рукописних фондів слов'янського походження, створення наукових каталогів.

Ключові слова: Одеське товариство історії та старожитностей, Новоросійський університет, бібліотека, рукописні фонди, рукописна культурна спадщина, науковий опис рукописних книг.

History of the collection handwritten fond of library of Odessa society of history and antiquities is considered, formed in the period of existence of Society (1839–1924), basic stages of development of library, maintenance and composition of collection of manuscripts, books and historical documents is appraised, the considerable deposit of M. Murzakevych and O. Rystenka in scientific research of the handwritten fonds of library of slavonic origin, creations of scientific catalogue of manuscripts. There are mentioned other researchers of the handwritten collections of Ukraine from Odessa society of history and antiquities and Novorossijskij University: V. Istrin, O. Kochubynskij, V. Mochulskij.

Keywords: Odessa society of history and antiquities, Novorossijskij University, library, manuscript fonds, handwritten cultural legacy, scientific description of the handwritten books.

Одеса була одним з головних університетських центрів в Україні у 70-х роках ХІХ – початку ХХ ст. Основні засади збирацької діяльності у галузі книжкової та рукописної спадщини сформувалися ще у Рішельєвському ліцеї, відкритому 1817 р. У 1868 р. ліцей перетворили в Імператорський Новоросійський університет, який був третім за значущістю (після Київського та Харківського) науково-освітнім центром, де збиралися, досліджувалися пам'ятки рукописної та книжкової спадщини. Бібліотека університету також мала в основі бібліотеку Рішельєвського ліцею, приватні збірки родини Воронцових, відомого державного діяча О. Ф. Строганова, історика М. К. Шільдера¹. Першими важливими придбаннями стали книгозбірні професора-славіста, етнографа А. Кухарського, історика права Р. М. Губе, академіка П. С. Білярського та ін.²

Слід зазначити, що бібліотека формувалася досвідченими фахівцями слов'янознавства, візантології, природничих наук, які займалися і каталогізацією фондів. Перші каталоги бібліотеки університету підготовлені відомими вченими, ма-

тематиком С. Ярошенком та славістом О. О. Кочубинським, які були членами Одеського бібліографічного товариства і бібліографічної комісії університету протягом 1878–1884 рр.³

Одеське товариство історії та старожитностей (далі – ОТІС) – одне з найбільш відомих наукових осередків Півдня України ХІХ – 10-х років ХХ ст. Воно було засноване у 1839 р. такими видатними дослідниками, як М. М. Кір'яков, М. Н. Мурзакевич, Д. М. Княжич, О. С. Стурдза, А. Я. Фарб, з метою вивчення регіональної історії Півдня України, Новоросійського краю та Бессарабії. Товариство прославилося своєю культурно-просвітницькою та науково-дослідною діяльністю. Воно провадило велику роботу зі збирання старовини, пам'яток культури, писемності і залишило після себе значну архівну та рукописну спадщину⁴.

На початку 20-х років ХХ ст., внаслідок ліквідації установ та організацій царської Росії, Товариство припинило своє існування і на основі його фондів було створено Одеський крайовий історико-археологічний музей, який у 1924 р. офіційно стає державним⁵.

Різні аспекти та періоди діяльності ОТІС висвітлювали у своїх працях І. Д. Лисоченко, О. І. Губар, В. М. Хмарський, Г. А. Мішук, Н. М. Шалашна, В. С. Рибалкін, Є. С. Клименко, К. Є. Чернухін та ін.

Останнім і найгрунтовнішим дослідженням археографічної діяльності ОТІС є монографія В. М. Хмарського «Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей»⁶ (Одеса, 2002), де автор, залучаючи велику кількість архівних, бібліографічних джерел характеризує діяльність Товариства, пов'язану з пошуком, колекціонуванням, збереженням та публікацією писемних джерел. Хоча діяльність ОТІС у галузі писемної спадщини стосувалася більше актових джерел, монографія дає змогу осягнути загальний контекст археографічної роботи. У виданні подаються відомості про вченого-дослідника давньоруської літератури О. В. Ристенка, який склав каталог рукописних книг зібрання ОТІС, та О. О. Кочубинського, котрий описав найцінніші рукописи львівських збірок під час археографічних експедицій⁷. В. М. Хмарський виклав історію Товариства, етапи його розвитку, охарактеризував статути, структуру, фінанси та наукову діяльність. Основну увагу приділено археографічній діяльності ОТІС у другій половині XIX – 10-х років XX ст., зокрема періоду його найбільшої активності у 50–80-х роках XIX в. У Додатку подано перелік археографічних публікацій, здійснених ОТІС.

Упродовж усього свого існування Товариство спрямовувало зусилля на збирання та вивчення пам'яток культури Північного Причорномор'я. Його членами зібрано значну колекцію рукописного фонду – «рукописних книг та історичних документів у другій половині XIX – на початку XX ст.

До складу Товариства входили як вчені, так і меценати, у т. ч. представники адміністрації канцелярії Новоросійського генерал-губернатора, викладачі Рішельєвського ліцею, а також комерсанти, представники мистецьких кіл Одеси⁸. Багато зробив для Товариства генерал-губернатор, граф М. С. Воронцов⁹. Для детального ознайомлення з діяльністю ОТІС відсилаємо читача до вказаної праці В. М. Хмарського.

ОТІС проводило значну збирацьку роботу, завдання котрої були зафіксовані у статуті Товариства¹⁰. У цьому напрямі вдалося досягти помітних успіхів: було зібрано значну кількість рукописних книг та історичних документів слов'янського, єврейського, грецького, арабського походження. Пам'ятки надходили з різних джерел. Вони дару-

валися, або надходили за рахунок придбання. Рукописні книги, історичні документи так чи інакше були пов'язані з Кримом та Причорномор'ям.

Результати власних археологічних та краєзнавчих розвідок члени Товариства публікували у «Записках Одесского общества истории и древностей» (далі – «Записки ОТІС»), які виходили протягом 1884–1919 рр. Тут друкувалися статті з історії, археології, етнографії, географії та статистики краю, вміщувалися праці членів Товариства з нумізматики, а також відомості про пам'ятки книжкової писемності та друку, дослідження окремих пам'яток писемної культури¹¹.

В ОТІС значну увагу приділяли едиційній та бібліографічній діяльності, публікації каталогів, фундаментальних праць членів Товариства. Серед них трапляються, хоча й зрідка, досить цінні дослідження окремих слов'янських та грецьких пам'яток. Тут варто назвати статті: М. Палеолог «О Евангелии, писанном на пергаменте и принадлежащем Александропольской церкви» (1858); С. А. Серафимов «Манускрипт греческого древнего Евангелия» (1867); П. О. Терновский «Древнее греческое рукописное Евангелие Одесского музея» (1877); Б. М. Ляпунов «Несколько слов о рукописи евангельских чтений, хранящейся в библиотеке Императорского Одесского общества истории и древностей» (1907)¹².

Вже на початку 70-х років XIX ст. у бібліотеці ОТІС було зібрано цінну археологічну та нумізматичну колекцію, що репрезентувала переважно монети античного та стародавнього світу, у т. ч. й східні, а також рукописні книги, документи¹³.

Збирання рукописних документів та книжок з історії краю ініціював один із засновників створення Товариства, його активний діяч М. Н. Мурзакевич (1806–1883). Він обирався секретарем ОТІС з 1839-го по 1875 р., надалі обіймав посаду віце-президента (1875–1883)¹⁴. На переконання В. М. Хмарського, з діяльністю М. Н. Мурзакевича пов'язаний період розквіту діяльності ОТІС.

Як з'ясувалося, Микола Никифорович був не лише видатним слов'янознавцем, а й першим археографом рукописної частини збірки ОТІС. Він професійно описував збірку рукописів та складав інвентрний опис. Крім того, йому належить наукове опрацювання та складання каталогу карт, планів, креслень, що зберігалися в рукописному відділі бібліотеки, започаткованого ще 1839 р. М. С. Воронцовим¹⁵. Володіючи вільно давньогрецькою, він також перекладав деякі рукописи з грецької (Житіє св. Іоанна Трапезундсь-

кого у списку з перекладом М. Мурзакевича XIX ст.)¹⁶.

Крім колекції документів та рукописних книг, які М. Н. Мурзакевич зібрав протягом 30–70-х років XIX ст., вчений активно долучився до створення колекції Рішельєвського ліцею, де він працював учителем історії та географії (1835–1838), директором (1853–1857), до формування зібрання міської публічної бібліотеки – як її директор (1843–1857) і одночасно – міського музею старожитностей (1843–1857). У 1843–1856 рр. він обіймав посаду голови Одеського учбового округу. М. Н. Мурзакевич народився у Смоленську. Він мав духовну освіту, крім того закінчив Московський університет. Там же у 1838 р. захистив дисертацію «Історія генуезьких поселень», займаючи посади ад'юнкта, професора (1840–1853) по кафедрі російської історії та статистики¹⁷. Після переїзду до Одеси у 1830 р. дослідник захопився археологією та історією краю. Він багато працював у архівах та бібліотеках, проводив експедиції, мандрував за кордоном, написав багато праць, у т. ч. й з історії книгодрукування¹⁸. Був обраний членом багатьох наукових товариств: Московського товариства історії та старожитностей (1836), Московського археологічного товариства (1865), Російського географічного товариства, Санкт-Петербурзького археолого-нумізматичного товариства (член-кореспондент), Копенгагенського товариства північних антикваріїв, Афіньського археологічного товариства, Бельгійської археологічної академії.

У подальшому організацією збирання займалися секретарі ОТІС – В. М. Юргевич, Ф. І. Леонтович, В. О. Яковлев, О. А. Павловський, хоча за них інтенсивність збирання була значно меншою.

Колекційний рукописний фонд ОТІС нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), куди він надійшов у 1945 р. Короткий огляд документів цієї колекції зробила співробітниця ІР НБУВ І. Д. Лисоченко, яка описала цей архів та залучила до наукового обігу¹⁹.

Велика група документів ОТІС зберігається у Державному архіві Одеської області (ф. 93), де зібрані особові архівні фонди А. О. Скальковського, (ф. 147), М. Н. Мурзакевича (ф. 148), О. І. Маркевича (ф. 150) та ін.

Із рукописного зібрання ОТІС найціннішим є слов'янський рукопис Євангелія апракос другої половини XII ст. (в уривках). Він сьогодні зберігається в Одеському краєзнавчому музеї²⁰.

Бібліотека ОТІС була започаткована одночасно з Товариством. Відомості про її склад і поповнення систематично публікувалися у звітах: Станом на 1841 р. у бібліотеці було 262 твори у 387 томах. За напрямками: богослов'я – 5; всесвітня історія – 26; російська історія – 54; біографічна література – 49; географія – 14; подорожі – 17; статистика – 11; археологія – 39; нумізматика – 18; російська та іноземна словесність – 56; мовознавство – 6; бібліографія та різне («смесь») – 14. Спочатку бібліотека поповнювалася виключно дарами як членів ОТІС, так і представників інших товариств та членів Імператорської Петербурзької Академії наук²¹.

Як і усі подібні товариства бібліотека ОТІС не мала штатного працівника. Його функції виконували члени ОТІС за домовленістю. За даними В. М. Хмарського, у 1839–1858 рр. бібліотекою опікувалися О. Ф. Панагюдор-Ніковул, П. В. Беккер, Г. І. Соколов, К. К. Зеленецький, В. М. Власьєв. Пізніше функції бібліотекаря були покладені на секретаря ОТІС, тому комплектування і догляд за бібліотекою та її рукописною колекцією здійснювали саме секретарі: М. Н. Мурзакевич, В. М. Юргевич, Ф. І. Леонтович, В. О. Яковлев, О. А. Павловський. З 1896 р. посаду бібліотекаря обіймали викладачі Новоросійського університету О. В. Никитський (1896–1897), О. І. Алмазов (1897–1898), В. М. Істрін (1898–1901), В. М. Мочульський (1902–1905), О. В. Ристенко (1905–1914), А. В. Флоровський (1914–1920)²².

У 1892 р. був виданий «Каталог библиотеки Императорского Одесского общества истории и древностей», де описувалися друковані книжки за систематичним принципом. Музейні та бібліотечні фонди займали частину будинку міської бібліотеки до 1908 р., потім ОТІС отримало весь будинок міської бібліотеки, де розмістило музейну колекцію та наукову бібліотеку. У цій бібліотеці зберігалися цінні давні рукописи, у т. ч. східні, рукописні документи, величезна кількість креслень, карт, грамот, патентів, а також колекційні матеріали з історії нумізматики.

У 1912 р. бібліотека ОТІС налічувала вже понад 4 тис. назв. Вона існувала переважно за рахунок книжкового обміну з такими науковими закладами, як Петербурзька Академія наук, Московський археологічний інститут, відомі університети, численні наукові товариства та академії наук зарубіжних країн, архіви, губернські вчені архівні комісії, Петербурзька, Віленська археографічна та Петербурзька археологічна комісії, бібліотеки, музеї, редакції журналів та видавництва у різних країнах²³.

Книгообмін здійснювався переважно за рахунок наукових праць та видань «Записок ОТІС»²⁴.

У бібліотеці ОТІС було зібрано найцінніший книжковий фонд, рукописи, історичні документи. Колекція рукописів та архівних документів ОТІС і окремі рукописні книги розглядалися фрагментарно у деяких спеціальних історичних дослідженнях Північного Причорномор'я та Криму, археографічних працях. Слід згадати роботи І. В. Тункіної, А. А. Непомнящого, в яких фактично вперше повноцінно було опрацьовано архівні документи як джерельну базу історії діяльності ОТІС²⁵. У монографії В.М. Хмарського згадуються факти придбання цінних східних рукописних ілюмінованих книг, зокрема, список перекладу поеми відомого таджикського поета X – поч. XI ст. «Шах-наме», зроблений 1619 р. у Константинополі і подарований султану Осману II; Список XIX ст. поеми Нізамі Гянджеві «Кітабі Хосрев ве Хіріне» та багато інших. Подарунки були основним джерелом поповнення колекції рукописів²⁶.

Рукописна колекція ОТІС репрезентувала багатогранну діяльність у галузі збирання, дослідження та зберігання античних пам'яток Північного Причорномор'я. Вона також містить рукописну наукову спадщину вітчизняних дослідників старожитностей XIX – поч. XX ст., документи з історії краю, матеріали експедицій, листування, творчі напрацювання. Збиралися й особові архівні документи вчених, діячів культури, які залишили слід в історії краю. Водночас слід зазначити, що І. В. Тункіна обмежила своє дослідження першою половиною XIX ст. (фактично діяльність ОТІС розглянуто нею до 1859 р.), а А. А. Непомнящий проаналізував документи у контексті історичного кризисознавства.

Нумізматичну рукописну спадщину ОТІС та її походження, історію комплектування детально розглянула Г. А. Міщук, яка досліджувала бібліотечні колекції з історії нумізматки XIX – поч. XX ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Значну кількість документів було введено в науковий обіг вперше²⁷.

Діяльність ОТІС у галузі збереження книжкових пам'яток за матеріалами публікацій на сторінках «Записок ОТІС» стисло висвітлила Н. М. Шалашна²⁸. Деякі арабські рукописи цього фонду розглядалися В. С. Рибалкіним, який описав та дослідив давні арабські рукописи, що зберігалися в НБУВ²⁹.

Вагомий внесок у наукове дослідження грецької рукописної книги та історичних документів зро-

бив К. Є. Чернухін, який фактично залучив до наукового обігу 52 рукописи, серед котрих – євангелія та апостоли IX–XII ст., музичні кодекси, повісті про Варлаама та Іоасафа XI ст., житійна література, повчання учителів церкви, музичні нотні кодекси, збірники XVII–XVIII ст., словники, підручники XVIII–XIX ст., цінні рукописи³⁰.

Нотні крюкові рукописи, що надійшли у складі збірника першої чверті XVII ст. (Октоїх, Праздники, Ірмологій) у контексті вивчення рукописів знаменної нотації вперше дослідила Е. С. Клименко³¹.

Всі ці науково-археографічні дослідження проводилися вже у 80-х роках XX ст. – на початку XXI ст. Наприкінці ж XIX – на початку XX ст. грецькі, арабські та єврейські рукописи цього зібрання описувалися в ОТІС лише інвентарно та неповно, хоча поодинокі розвідки друкувалися на сторінках «Записок ОТІС», наприклад, С. Серафимовича, архімандрита Антоніна³².

Перші спроби створити науковий каталог рукописів бібліотеки ОТІС робилися на початку XX ст. Планувалося підготувати декілька наукових каталогів і публікацій описів рукописних книг за принципом походження та мови. Однак, у зв'язку з революційними подіями, становленням радянської влади, а згодом і війною 1941–1945 рр. планам не судилося здійснитися. Тому наукове вивчення, опис книжкових колекцій та зібрань відбувалися вже набагато пізніше, у 80–90-х роках XX ст., коли вони зберігалися у фондах Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР (нині – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського).

Першим ґрунтовним дослідженням з камеральної археографії початку XX ст. стала маловідома нині праця дійсного члена і бібліотекаря Одеського товариства, приват-доцента Новоросійського університету О. В. Ристенка «Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского Одесского Общества истории и древностей. Вып. 1», що вийшла друком у складі «Записок ОТІС» та окремим відбитком (Одеса, 1910 р.).

О. В. Ристенко (1880–1915) – випускник слов'яноруського відділення історико-філологічного факультету Новоросійського університету, в 1910 р. захистив дисертацію на тему «Легенда про Георгія та дракона» у Петербурзькому університеті; з 1911 р. став виконуючим обов'язки екстраординарного професора по кафедрі російської мови і словесності у Новоросійському університеті. У 1905 р. його обирають бібліотекарем ОТІС, а 1907-го – дійсним членом Товариства. Він доклав багато зусиль до формування та наукового опису рукописної колекції³³.

О. В. Ристенко, як професійний дослідник давньоруської літератури та історико-літературних пам'яток, досить ґрунтовно розкрив зміст колекції. Свою першу фундаментальну працю на цю тему написав у 1904 р.³⁴

За формою та змістом його науковий каталог-дослідження «Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского Одесского Общества истории и древностей» є характерним для камеральної археографії України кінця XIX – початку XX ст., серед представників котрої можна згадати таких книгознавців, бібліографів рукописної книги, як М. І. Петров, В. М. Перетц, І. Я. Франко, І. С. Свенціцький, О. О. Фотинський, М. І. Лілеєв, Ю. Й. Сіцінський, М. Н. Сперанський та інші³⁵. У кожного був свій «почерк» в описуванні книжок та різні можливості в опрацюванні літератури, однак методично вони діяли однаково: назва «Опис» у назві цих неформальних каталогів передбачала наявність як каталожного опису, так і палеографічного та історичного дослідження пам'ятки, встановлення її історії, походження, побутування як повноправної частини наукового опису камерального типу.

Як зазначав сам укладач у післямові, на описання рукописного зібрання бібліотеки ОПС звернув увагу секретар Товариства, професор О. І. Маркевич, а професійні консультації та допомогу О. В. Ристенку надавала Рада Товариства (до якої входили проф. Е. Р. Штерн, проф. А. А. Павловський, М. Г. Попруженко, С. Г. Вілінський, А. В. Лонгінов). Каталог присвячено опису церковнослов'янських рукописів переважно кириличного письма та російських рукописів нового письма, документів, листів.

Деякі раніше видрукувані розвідки вже відзначали найбільш цінні рукописи цього зібрання, зокрема рукопис XII ст. – Євангеліє апрокос, який було вміщено першим номером у каталозі О. В. Ристенка. А публікація професора Б. М. Ляпунова «Несколько слов о рукописи евангельских чтений, хранящейся в библиотеке Императорского Одесского общества истории и древностей»³⁶ щодо палеографічних особливостей рукопису також допомогла звернути увагу істориків та філологів на цю цінну пам'ятку і визначити її галицько-волинське походження³⁷.

У вже згадуваній праці «Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского Одесского Общества истории и древностей. Вып. 1»³⁸ О. В. Ристенко робить датування і визначає основний склад збірників та богослужбових рукописних книг як пам'яток історії, літератури, письма. Найбільша

увага, цілком закономірно, приділяється найдавнішим рукописним пам'яткам XII–XVI ст. Серед них – фрагмент Євангелія апракос XII та XIII ст., збірники повчань XVI–XVIII ст., пов'язані, за палеографічним аналізом, своїм походженням з українськими територіями³⁹, нотний крюковий рукопис початку 20-х років XVII ст.⁴⁰, збірники житій⁴¹, старообрядницькі рукописи. Його науковий опис спирається на деякі попередні дослідження. У багатьох випадках О. В. Ристенко посилається на інвентарні записи Н. Мурзакевича, зокрема його переклади з грецької.

Вивчаючи богослужбові рукописні збірники XVIII ст., старообрядницькі рукописи⁴², вчений детально розписує зміст, з вказівкою початку та кінця текстів. Крім того, у каталозі показана творча спадщина ієрархів Південного Причорномор'я, Херсонської та інших губерній, серед інших вказується і твір батька Никифора Мурзакевича.

Опис одночасно має й охоронне значення – вказуються не лише назви та склад пам'яток, орієнтовні дати (іноді описуються філіграні, даються посилання на довідник П. М. Лихачова), а й кількість сторінок, втрати тексту з вказівкою на колонтитули та нумерацію зошитів. У окремих випадках пояснюється походження рукопису, наводяться історичні відомості про згаданих у записах осіб, монастирі, публікуються фрагменти текстів найбільш цінних пам'яток (наприклад, передається повний текст втраченого фрагмента Євангелія XIII ст.), у т. ч. віршовані оди XVIII–XIX ст. з приводу різних історичних подій.

Велику джерелознавчу цінність мають наведені записи про обставини та дати придбання рукописів, зроблені рукою М. Н. Мурзакевича, а також відомості про використання цих рукописів у власному дослідженні «Сведения о некоторых православных монастырях», опублікованих у 2-му випуску «Записок ОПС»⁴³. Значний масив документальних джерел становлять документи з історії церкви, Новоросійської, Херсонської і Таврійської єпархій, збірник листів митрополита Київського Євгенія Болховітінова, подарований членом-кореспондентом ОПС із Пскова Князевим та листи інших церковних ієрархів⁴⁴.

Окремий розділ каталогу становлять історичні твори. Серед них звертають на себе увагу «Синопис» XVIII ст.⁴⁵, «Журнал похода к Азову» XVII ст., «Записки о военных действиях с Оттоманской Портой с 1806-го по 1812 г.», різноманітні матеріали з історії Криму XIX ст., збірники документів XVIII–XIX ст. стосовно історії Північного

Причорномор'я та Криму, пов'язані із Катериною II, кн. Г. Потьомкіним, Павлом I, російськими політичними діячами, збірки унікальних листів, журнали мандрів, описи Новоросійської губернії, документи економічного розвитку краю тощо⁴⁶.

Не менш цікавим є розділ IV (збірники XVII–XVIII ст.), який відкриває «Пчела» XVIII ст., хоча й пізня, однак, вагома за змістом. О. Ристенко наводить усю можливу літературу з цього приводу для того, щоб допомогти читачеві орієнтуватися щодо цінності наведеного списку⁴⁷. Крім того, варто виділити збірник змішаного складу XVII–XVIII ст.⁴⁸ Показовим є наявність бібліографічних посилань та порівнянь з існуючими надрукованими списками з аналізом різночитань. Тут же наводяться збірники праць членів ОТІС⁴⁹.

Отже, каталог, складений О. В. Ристенком, відображає високий для 10-х років XX ст. рівень наукового опису рукописних джерел як історичних документів. По-перше, він є важливим інформаційним джерелом. По-друге, це ґрунтовне наукове дослідження складу та змісту зібрання. Автор розглядає палеографічні особливості письма, робить текстологічні порівняння списків за науковими публікаціями, змістовні коментарі та бібліографічні посилання. «Опис О. В. Ристенка, який торкався більшої частини рукописних скарбів, – пише В. М. Хмарський, – можна вважати найкращим доробком Товариства в царині камеральної археографії»⁵⁰.

Звичайно, О. В. Ристенком була проведена значна робота з наукового опису рукописної збірки ОТІС, однак, фрагменти зібрання, що нині зберігаються в Одесі та в НБУВ, ще чекають на своїх дослідників.

До цього часу невідома доля фрагмента євангельських читань XIII ст., вказаних у каталозі О. В. Ристенка, деяких інших рукописів, що не були передані НБУВ. Хоча колекція ОТІС у НБУВ має значну кількість документів, які не увійшли до каталога О. В. Ристенка, оскільки вчений фіксував їх склад станом на 1910 р., багато документів там описано у довільній формі.

Науковий опис колекції, зроблений у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки у 70-х рр., має архівно-інформаційний характер, він дає змогу ідентифікувати рукописи. Однак, спеціальні наукові дослідження цих рукописних скарбів ще попереду. Єдиним опублікованим науковим описом зібрання у частині його церковно-слов'янської рукописної спадщини, інших рукописів та документів, написаних слов'янськими мовами, й досі за-

лишається опис О. В. Ристенка. На початку XX ст. цей опис відповідав вимогам, які встановлювалися під час практичної роботи з рукописами, зокрема, деталізація змісту, повне копіювання покрайних записів, коментування та бібліографічні коментарі, звірка з науковими каталогами і науковими описами рукописних книг різних колекцій, зібрань, бібліотек.

У XX ст. бібліотечна рукописна колекція ОТІС пройшла важкий шлях «відчуження», деструкції та переміщень, вона десятки років фактично перебувала поза увагою дослідників рукописної спадщини, оскільки її склад і зміст на початку XX ст. лише почав вивчатися. Заповнення цієї лакуни в історіографії, історії книги та наукового вивчення її змісту, простеження еволюції описування рукописів є важливим завданням сучасного українського книгознавства та кодикології, а також історії камеральної археографії рукописних книг. Актуальним також залишається аналіз й науковий опис колекції.

У 1889 р. на базі Новоросійського університету було створено Історико-філологічне товариство при Імператорському Новоросійському університеті, у складі якого працювали вчені, з різних навчальних закладів Одеси, Єлизаветграда, Херсона, Миколаєва, Тирасполя, Криму на чолі з першим його головою – Ф. І. Успенським⁵¹. Товариство видавало «Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новоросийском университете», де публіковалися краєзнавчі дослідження та напрацювання, створеної в Університеті, школи візантійсько-слов'янської проблематики, заснованої В. І. Григоровичем, першим деканом історико-філологічного факультету. Членами Товариства були видатні вчені, зокрема, Ф. І. Успенський, Н. П. Кондаков, Н. Ф. Красносельцев, А. І. Кірпічников, С. Д. Пападімітріу, О. О. Кочубинський, В. М. Істрін, М. Г. Попруженко та інші.

Товариство силами двох своїх відділень (візантійського та педагогічного) проводило значну пошукову та збирацьку роботу. Було зібрано велику кількість історичних документів, рукописів та рідкісних книжок, етнографічних та археологічних матеріалів. Воно працювало у тісному контакті з ОТІС⁵². До бібліотеки Товариства надходили й рукописні книги регіонального значення⁵³.

Хоча спеціальних робіт у галузі наукового опису рукописних книг та стародруків Товариство не публікувало (давалася взнаки їх регіональна специфіка), однак, аналіз окремих пам'яток історії та

культури, наукове спілкування вчених об'єктивно сприяло розвитку історико-книгознавчих досліджень пам'яток візантійського та загальнослов'янського походження.

Що характерно, серед них були відомі колекції стародавніх слов'янських рукописів, які з часом поповнили фонди Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького, зокрема, 54 рукописи із збірки В. І. Григоровича, описані В. М. Мочульським⁵⁴.

Деякі професори Університету були відомі як дослідники рукописно-книжкової спадщини та історико-літературних джерел. Зокрема, В. М. Істрін (1865–1937), який працював у Новоросійському університеті і певний час займав посаду Голови Товариства та його візантійсько-слов'янського відділення. Надалі він був обраний членом-кореспондентом (1902) та академіком (1907) Імператорської академії наук, після смерті О. О. Шахматова очолював Відділення російської мови та словесності Академії наук⁵⁵.

Вчений вважався знавцем слов'янської рукописної книги та літературних джерел середньовіччя. Магістерська дисертація В. М. Істріна була присвячена видатній перекладній пам'ятці – «Александрия русских хронографов» (1894), докторська – «Откровения Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славянской литературе» (1897)⁵⁶.

Окремо слід зупинитися на камерально-археографічній діяльності О. О. Кочубинського (1845–1907). Він закінчив історико-філологічний факультет Московського університету (1868), у 1871 р. розпочав роботу в Новоросійському університеті викладачем слов'янської філології. У 1873 р. захистив магістерську дисертацію, у 1877-му – докторську з історії слов'янської мов. Вчений багато досліджував та публікував актові джерела XVII–XVIII ст.⁵⁷

Однак, О. О. Кочубинському належать і ґрунтовні студії рукописних книг слов'янського походження, писаних кирилицею. Протягом 1874–1875 рр. під час перебування у Львові він дослідив львівські колекції. Один з перших опублікував фрагменти кирилических пам'яток XIII–XIV ст., описав та досліджував найдавніші пам'ятки візантійсько-слов'янського походження з колекції Антона Петрушевича (7 пергаментних фрагментів) та Інституту Осолінських (7 рукописних книг)⁵⁸. Серед них: Бесіда Козьми Пресвітера XIII ст., Прологи XIII–XIV ст., Повість про Варлаама і Йоасафа у списку XIV ст., Ізборник Сімеона-Святослава та

Ізмарагд, на які також звертали увагу І. Франко (під час підготовки «Апокрифів та легенд») та В. М. Перетц (під час роботи в Інституті Осолінських), Студит з додатковими статтями, Торжественник мінейний, описаний пізніше також Е. І. Калужняцьким⁵⁹. А у праці «Отчет о занятиях славянскими наречиями, командированного за границу доцента Импер. Новорос. университета А. Кочубинского за время отъ 1-го августа 1874 г. по 1-е февр. 1875 г.» вчений описав рукописи міського архіву, архіву Ратуші, 23 рукописи монастиря св. Онуфрія (23 рукописних книги), Ставропігійського інституту (4 книги).

Крім того, В. М. Істрін і О. О. Кочубинський брали безпосередню участь у формуванні та описуванні рукописного фонду бібліотеки Товариства.

Отже, у другій половині XIX ст. в ОТІС та Новоросійському університеті активізується збирання та вивчення старовини. Хоча регіональний аспект був безумовно головним, у науковий обіг вводяться й загальнослов'янські пам'ятки книжкової культури, рукописні книги та стародруки. Вони каталогізуються, здійснюється підготовка довідкових видань, публікацій пам'яток з ґрунтовним камеральним описом.

До цієї важливої роботи залучалися не лише члени ОТІС з різних регіонів Півдня України, а й викладачі Новоросійського університету, літературознавці, історіографи. Вони займалися збирацькою діяльністю, формували бібліотечні та музейні колекції, проводили археографічні та етнографічні експедиції. Дбаннями окремих подвижників сформувався одеський науковий центр дослідження книжкової спадщини та історико-культурних пам'яток.

Особливо великий внесок у збирання та науковий опис, джерелознавчі дослідження рукописно-книжкової спадщини фонду ОТІС в Одесі зробили Н. М. Мурзакевич, О. В. Ристенко, інші члени ОТІС, викладачі Університету, члени ІФТ та Бібліографічного товариства, насамперед В. М. Істрін, О. О. Кочубинський, В. Мочульський.

Примітки

¹ Наукова бібліотека Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова: путівник / упор. Т.З. Хождаш. – Одеса, 1959; *Бородіна, Г. Г.* Приватні бібліотеки та приватні зібрання Півдня України (XIX ст.) // Архівознавство. Археографія, Джерелознавство: міжвідом. наук. зб. – К., 2000. – С. 252–261; *Бородіна, Г. Г.* Приватні бібліотеки Півдня України другої половини XIX ст. // Бібліотека. Інформація. Суспільство:

зб. наук. пр. НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 88–94.

² *Подрезова, М.* Науковій бібліотеці Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова 185 років // *Бібл. вісн.* – 2002. – № 3. – С. 54–56.

³ *Лантева, Л. П.* Кочубинский Александр Александрович // *Славяноведения в дореволюционной России.* – М., 1979. – С. 195–197.

⁴ *Лисоченко, І. Д.* Архів Одеського товариства історії і старожитностей // *Збірник оглядів фондів відділу рукописів.* – К., 1962. – С. 49–50.

⁵ *Дложевський, С. С.* Одеський крайовий історико-археологічний музей. – К., 1927. – 35 с.

⁶ *Хмарський, В. М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей. – Одеса: Астропрінт, 2002.

⁷ Там само. – С. 293–295, 334–337.

⁸ *Губарь, О. И.* Одесские антиквари (первая четверть XIX ст.): социальный портрет // *Древнее Причерноморье: II чтения памяти проф. П. О. Карышковского: тез. докл. юбилей. конф. 9–11 марта 1991 г.* – Одесса, 1991. – С. 115–117.

⁹ *Мурзакевич, Н. Н.* Очерк заслуг, сделанных наукам светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым: Читан секретарем ООИД в заседании оногo 29 ноября 1856 г. – Одесса, 1860. – С. 31–33.

¹⁰ *Записки Одесского общества истории и древностей.* — Одесса, 1850. – Т. 2. – Отд. 2, 3. – С. 562–568.

¹¹ *Шалашина, Н.* Историко-книгознавча тематика в діяльності Одеського товариства історії та старожитностей у другій половині XIX ст. // *Бібл. вісн.* – 2007. – № 5. – С. 37–41.

¹² *Палеолог, М.* О Евангелии, писанном на пергаменте и принадлежащем Александропольской церкви // *Записки Одесского общества истории и древностей.* – Одесса, 1858. – Т. IV. – С. 464–465; *Серафимов, С. А.* Манускрипт греческого древнего Евангелия // *Записки...* – Одесса, 1867. – Т. VI. – С. 507–513; *Терновский, П. О.* Древнее греческое рукописное Евангелие Одесского музея // *Записки...* – Одесса, 1877. – Т. X. – С. 175–176; *Ляпунов, Б. М.* Несколько слов о рукописи евангельских чтений, хранящейся в библиотеке Императорского Одесского общества истории и древностей // *Записки...* – Одесса, 1907. – Т. XXVII. – С. 76–95.

¹³ *Брун, Ф.* Одесское общество истории и древностей, его Записки и археологические собрания. – Одесса, 1870. – С. 27–32.

¹⁴ *Хмарський, В. М.* Археографічна діяльність... – С. 65–78.

¹⁵ *Мурзакевич, Н. Н.* Каталог картам, планам, чертежам, видам, хранящимся в Музее Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1881. – 56 с.

¹⁶ *Чернухін, К. Є.* Грецька рукописна спадщина в Києві. – К., 2002. – С. 91.

¹⁷ *Мурзакевич, Н. Н.* Автобиография (1806–1883) / прим. та биограф. очерк. В. Д. Дабижа. – СПб., 1889; *Славяноведения в дореволюционной России.* – М., 1979. – С. 244–245.

¹⁸ *Мурзакевич, Н.* Начало книгопечатания в Новороссийском крае // *Записки ...* – Одесса, 1848. – Т. II. – Отд. I. – С. 211–219.

¹⁹ *Лисоченко, І. Д.* Архів Одеського товариства історії і старожитностей. – С. 49–61.

²⁰ *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв.* – М., 1984. – № 116 – С. 142–143.

²¹ *Отчет о состоянии и действиях Одесского общества истории и древностей.* – Одесса, 1841. – С. 18.

²² *Хмарський, В. М.* Бібліотека Одеського товариства історії і старожитностей // *Наукова бібліотека в сучасному суспільстві. Історія. Проблеми. Перспективи.*: зб. наук. праць до 185-річчя Наукової бібліотеки Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. – Одеса, Астропрінт, 2003. – С. 24–26.

²³ *Хмарський, В. М.* Бібліотека Одеського товариства... – С. 24–25.

²⁴ *Мишук, Г. А.* Нумізматичні рукописи в архіві Одеського товариства історії та старожитностей у зібраннях Інституту рукопису НБУВ // *Студії з архівної справи та документознавства*: зб. праць. – К., – 2003. – Т. 10. – С. 84–90.

²⁵ *Тункина, И. В.* Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII – середина XIX в.) – СПб.: Наука, 2002. – С. 108–120; *Непомнящий, А. А.* Историчне кримиознавство. – Сімферополь, 2003. – С. 100–102.

²⁶ *Хмарський, В. М.* Археографічна діяльність... – С. 270–273.

²⁷ *Мишук, Г. А.* Нумізматичні рукописи... – С. 84–90.

²⁸ *Шалашина, Н. М.* Діяльність Одеського товариства історії та старожитностей у галузі вивчення і збереження книжкових пам'яток (перша половина XIX ст.) // *Схід.* – 2006. – № 5. – С. 57–61; *Шалашина, Н. М.* Историко-книгознавча тематика в діяльності Одеського товариства історії та старожитностей у другій половині XIX ст. – С. 37–41.

²⁹ *Рыбалкин, В. С.* Собрание арабских рукописей ЦНБ АН УССР // *Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования / ежегодник.* 1976–1977. – М., 1984. – 161–182.

³⁰ *Грецькі рукописи у зібраннях Києва / упоряд. Є. Чернухін.* – Київ; Вашингтон, 2000. – С. 33, 43, 46, 49–51, 115, 129–130. *Чернухін, К. Є.* Грецька рукописна спадщина в Києві. – С. 86–96.

³¹ *Клименко, Е. С.* Музична кривока рукописна книга XVII– початку XX ст. в Україні: історико-кодіологічний опис. Дис... канд. іст. наук. – К., 2007. Додаток.

³² *Антонин, архимандрит.* Заметки XII – XVI века,

относящиеся к Крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом Синаксаре // Записки... – Одесса, 1863. – Т. V. – С. 595 – 628;

³³ *Хмарський, В. М.* Археографічна діяльність... – С. 334–336.

³⁴ *Рыстенко, А. В.* Сказание о 12 снах царя Мамера в славяно-русской литературе. – Одесса, 1904.

³⁵ *Мищук, С. М.* Зародження наукового опису рукописних пам'яток та стародруків як напряму українського книгознавства: друга половина XIX – початок XX ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 16–34.

³⁶ *Ляпунов, Б. М.* Несколько слов о рукописи евангельских чтений, хранящейся в библиотеке Императорского Одесского общества истории и древностей – С. 76–95.

³⁷ *Жуковская, Л. П.* Текстология и язык древних славянских памятников. – М., 1976. – С. 364; *Жуковская, Л. П.* Типология рукописей древнего полного апракоса XI–XIV вв. в связи с лингвистическим изучением // Памятники древнерусской письменности: язык и текст. – М., 1968 – С. 199–332, 324; *Запаско, Я. П.* Українська рукописна книга. – Л., 1995. – С. 201–202; Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII. – М., 1984. – № 116. – С. 142–143. За даними цього каталогу, інші частини згаданого рукопису зберігаються: I арк. – у Бібліотеці Академії наук; 14 – у Бібліотеці Кирила та Мефодія в Болгарії.

³⁸ [*Рыстенко, А. В.*] Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского Одесского Общества истории и древностей. Вып. 1. Рукописи церковнославянские и русские, документы и письма / сост. А. В. Рыстенко // Записки... – Одесса, 1910. – Т. XXVIII. – С. 35–120. Окремий відбиток: Одесса: Славянская типография Е. Хрисогелос, 1910. – 88 с.

³⁹ Там само. – С. 3–11.

⁴⁰ Там само. – С. 12.

⁴¹ Там само. – С. 12–13.

⁴² Там само. – С. 13–18.

⁴³ Там само. – С. 18–19.

⁴⁴ Там само. – С. 28.

⁴⁵ Там само. – С. 29.

⁴⁶ Там само. – С. 40–65.

⁴⁷ Там само. – С. 65–67.

⁴⁸ Там само. – С. 76–77.

⁴⁹ Там само. – С. 70–75.

⁵⁰ *Хмарський, В. М.* Археографічна діяльність... – С. 337.

⁵¹ *Литаврин, Г. Г.* Успенский Федор Иванович // Славяноведения в дореволюционной России. – С. 338–339.

⁵² *Попова, Т. Н.* Историографический процесс в региональном измерении: из истории Новороссийского университета // Библиотечное дело и краеведение: сб. науч. трудов. – К., 2002. – Вып. 3. – С. 63–80.

⁵³ Отчет о деятельности Историко-филологического общества при Новороссийском университете. 1899–1890 // Летопись ИФОНУ. – Одесса, 1890. – Т. 1. – С. 6–12.

⁵⁴ *Мочульский, В. Н.* Описания рукописей В. И. Григоровича // Летопись ИФОНУ. – С. 53–133.

⁵⁵ *Мещерский, Н. А.* Истрин Василий Михайлович // Славяноведения в дореволюционной России. – С. 198–169.

⁵⁶ *Истрин, В. М.* Александрия русских хронографов // ЧОИДР. –СПБ., 1894. – Кн. 1–2; *Истрин, В. М.* Откровения Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славянской литературе. – СПБ., 1897. – Кн. 2–4; 1898. – Кн. 1.

⁵⁷ *Хмарський, В. М.* Археографічна діяльність... – С. 294–295.

⁵⁸ *Кочубинский, А.* Отчет о занятиях славянскими наречиями, командированного за границу доцента Импер. Новорос. университета А. Кочубинского за время отъ 1-го августа 1874 г. по 1-е февр. 1875 г. // Записки Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1876. – Т. XVIII. – С. 191–266.

⁵⁹ Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: каталог. – Т. 1: XI–XVI ст. / уклад: М. М. Кольбух (голов. ред.), Т. М. Гуцаленко, О. О. Дзьован та ін. – Львів, 2007. – № 5, 10, 11, 23, 27, 28, 30, 42, 196, 197, 283.

Ірина САВЧЕНКО,

мол. наук. співробітник Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Видавнича фірма «Леон Ідзіковський» (до 150-річчя заснування)

У статті подано історичний огляд діяльності однієї з найстаріших приватних нотовидавничих фірм в Україні «Леон Ідзіковський». Висвітлюється неоціненний внесок цієї фірми у справу створення, розповсюдження, популяризації та збереження української музики.

Ключові слова: Леон Ідзіковський; Ідзіковські; видавнича фірма; нотовидавнича справа; музичне видавництво; українська музика; комерційна видавнича діяльність; приватне музичне видавництво.

The article lights up invaluable contribution of firm «Leon Idzikovskiy» in the matter of creation, distribution, popularization and maintainance of Ukrainian music. The historical review of activity of firm «Leon Idzikovskiy» that was one of the oldest private music publishers in Ukraine founded 150 years ago was given.

Keywords: Leon Idzikovskiy; Idzikovskiy family; private note publishers; Ukrainian – Polish music publisher; Ukrainian music publishing; music edition/

Історична наука нашого часу прагне відродити картину реальних подій минулого та усвідомити наслідки діяльності конкретних діячів і установ культури. Цього року ми відзначаємо видатну подію – 150-річчя заснування видавничої фірми «Леон Ідзіковський», найпотужнішої приватної нотовидавничої структури в Україні, однієї з найстаріших у Російській імперії. Велике бачиться на відстані, тому саме зараз є можливість проаналізувати внесок цієї фірми в українську культуру, оцінити зроблене нею у справі створення, розповсюдження, популяризації та збереження української музики. Фірма відіграла значну роль і у справі музичного виховання, формування музичних смаків широких верств населення, музичної фахової освіти, яка у той час перебувала на дуже високому рівні.

Датою заснування фірми «Л. Ідзіковський» прийнято вважати 28 грудня 1858 р. Ця дата була заявлена днем народження видавництва й широко відзначалася 1908 р. на 50-річному ювілеї фірми [13, с. 183–186]. Однак, видавничу діяльність фірма розпочала 1859 р., тому у всіх документах, каталогах, на орнаментованих окладах видань офіційною датою заснування видавництва значиться саме 1859-й. Припинила ж своє існування на території України фірма «Л. Ідзіковський» наприкінці 1919 р. Причинами цього стали історичні події, революційна експропріація приватних підприємств.

Герсилія Гнатівна Ідзіковська,
фото 1908 р. [13, с. 1185]

Władysław Idzikowski

Після націоналізації київської фірми видавництво з тією ж самою назвою продовжило роботу у Варшаві (1921–1944), а на базі фірми «Л. Ідзіковський» було створено Київське відділення нотовидавничого сектора Державного Видавництва України. Таким чином, з політичних міркувань попередня знаменна дата – сторіччя видавництва «Л. Ідзіковський» – у нашій країні не відзначалася.

Заснував фірму в Києві Леон Вікентійович Ідзіковський (1827–1865), після його смерті видавництво очолила дружина – Герсилія Гнатівна Ідзіковська (1832–1917). 1883 р. до керівництва фірмою долучився Владислав Львович Ідзіковський (1864–1944), спадкоємець, який з середини 1890-х рр. і очолив фірму. З 1911 р. видавництво мало постійний філіал у Варшаві (по вул. Маршалківській), а комісіонерів (власні й орендовані склади, магазини) – у багатьох великих містах, зокрема Вільно, Владивосток, Воронеж, Катеринослав, Краків, Львів, Москва, Одеса, Ростов-на-Дону, Санкт-Петербург (з 1914 р. – Петроград), Харків та ін.

Існування фірми «Л. Ідзіковський» одночасно у двох країнах давало видавництву та її клієнтам-композиторам значні переваги. Внаслідок того, що між Росією та іншими країнами не існувало літе-

ратурно-художньої конвенції, авторські права українських і російських композиторів за кордоном не охоронялися. Саме марка українсько-польської фірми й забезпечувала охорону авторського права як у Російській імперії, так і за її межами.

Поліграфічними базами видавництва були нотодрукарні К. Г. Редера у Лейпцигу, І. І. Чоколова у Києві та Г. М. Пуховича у Ростові-на-Дону. Власної друкарні фірма не мала, тільки у 1916 р. Владиславу Ідзіковському вдалося стати співвласником третини акцій «Друкарні Польської в Києві» («Drukarnia Polska w Kijowie»). У новоствореній друкарні побачило світ декілька видань, одне з них – нотне [21, с. 418; 22, с. 16], але жодного нотного видання фірми «Л. Ідзіковський» на підприємстві у зв'язку з революційними подіями скоріш за все надрукувати не встигли.

За довгі 85 років існування фірми нею керували послідовно три члени однієї родини. Про стосунки у цій родині варто складати вірші, варто написати поему бо, якщо існують легенди про надзвичайне кохання, надзвичайну вірність, надзвичайну відданість і працездатність, то саме родинні взаємини Ідзіковських гідні такого оспівування. Засновник музичної фірми у Києві Леон Ідзіковський – високоосвічена людина, талановитий підприємець – вів справу лише перші шість років. Помер у 38-річному віці, залишив молоду вдову й трьох маленьких дітей; двох доньок – Марію і Гелену й синочка Владислава, якому на той час виповнився лише один рік. До речі, могила Леона Ідзіковського збереглася на старій католицькій ділянці Байкового кладовища. Опинившись у чужій країні у складних умовах, мужня жінка Герсилія Гнатівна Ідзіковська (уродж. Бухаревич, лікар за фахом, член Київської спілки швидкої медичної допомоги), виявилася спроможною не тільки продовжити справу свого чоловіка, але й розширити підприємство, зробити його надзвичайно успішним. Маленький Владислав буквально виріс у книгарні, бо мати завжди брала його з собою. Для нього навіть обладнали спеціальну постіль у крамниці за стелажми [4, с. 4]. Тому й не дивно, що Владислав рано почав розумітися у справах фірми, з 19-ти років став надійним членом її керівництва, а згодом і очолив підприємство. Родина назавжди зберегла пам'ять засновника фірми – Леона Ідзіковського – коханого чоловіка й батька. Виникла своєрідна інверсія, його ім'я ніби наклалося на імена наступних керівників фірми. Й у подальшому, навіть у ХХ ст., деякі офіційні листи писалися на ім'я Леона Ідзіковського, а відповіді часто готувалися нібито від нього.

Титульні аркуші видавничих каталогів фірми за 1912-й та 1915 р.

Ілюзію його існування створювали обкладинки і титули видань фірми, які обов'язково містили ім'я видавця. На обкладинках видавничих каталогів 1912-го та 1915 р., наприклад, надруковано: «Музыкальный издатель Леон Идзиковский», причому «Музыкальный издатель» – звичайним шрифтом, а ім'я – у вигляді рукописного автографа, розміщеного по діагоналі через всю обкладинку.

Книгарня «Леон Ідзіковський» містилася по вул. Хрещатик, 29 (неподалік теперішньої станції метро «Хрещатик»), її штат складався з понад 150 працівників. Фірма мала два власних магазини у Києві – «Владислав Ідзіковський» (по вул. Хрещатик, 33/35) і «Леон Ідзіковський» (по вул. Хрещатик, 29). У 1870 р. при видавництві відкрили читальний зал, який з часом переріс у багату приватну бібліотеку. Постійний штат працівників бібліотеки – 10 осіб. Знаменита книгозбірня родини Ідзіковських була свого часу дуже популярною й справляла великий позитивний вплив на киян, насамперед молодь, студентство [21, с. 418; 23]. Розкішний читальний зал книгозбірні зі скляною стелею міг одночасно вмістити майже 500 осіб. Фактично бібліотека була й своєрідним літературно-музичним са-

лоном, оскільки тут проводилися поетичні читання, літературні диспути, співали і грали модні виконавці. Саме тут творча інтелігенція мала змогу ознайомитися з новинками літератури й мистецтва. Це була найбільша й найбагатша книгозбірня Києва, кількість її фондів майже у півтора раза перевищувала кількість фондів Миської Публічної бібліотеки. Книгозбірня налічувала понад 173 тис. видань російською, українською, французькою, польською, англійською, німецькою мовами, мала багатий відділ дитячої літератури й передплачувала у різні часи від 110 до 140 назв журналів. До речі, щомісячна плата за користування бібліотекою була досить помірною – 50 копійок [2, с. 681; 3, с. 768]. Для порівняння, у Миській Публічній бібліотеці, яка вважалася некомерційною, щомісячна плата становила 30 копійок [1, с. 599–600, 750], а у комерційній, набагато біднішій бібліотеці Должикова, яка трохи раніше існувала на Подолі, – 1,5 крб. [7]. 1897 р. при фірмі засновується концертне бюро. Ним керувала Марія Львівна Ящевська (уродж. Ідзіковська), співачка, старша донька засновника фірми Леона Ідзіковського, саме їй Микола Віталійович Лисенко присвятив романс «Моя милован-

Нотно-видавничий відділ фірми у Києві, фото 1908 р.

ка» (вірш А. Міцкевича «*Moja pieszczota*» у перекладі Михайла Старицького) [5, с. 674; 21, с. 418].

Історію видавничої діяльності фірми «Л. Ідзіковський» умовно можна поділити на декілька етапів: перший з них – 1858–1897 рр. – період заснування видавництва й перетворення його у багатофункціональну фірму (з дня заснування фірми й до придбання нею музичного видавництва Болеслава Корейво); другий етап – 1897–1917 рр. – період розквіту видавничої діяльності фірми, її найвищого авторитету у багатьох сферах культурно-музичного життя країни; третій – 1917–1920 рр. – період революційних перебудов у діяльності видавництва, експропріація фірми; четвертий – 1921–1944 рр. – варшавський період діяльності фірми.

Перший із зазначених етапів можна вважати періодом поступового перетворення музичного видавництва у багатофункціональну фірму. Видавнича діяльність у ці роки, хоча й була досить інтенсивною, але змістовно ще порівняно обмеженою.

У репертуарі видавництва – головним чином твори малих форм, вокальні твори камерно-концертного репертуару та твори для окремих інструментів, переважно фортепіанні п'єси для домашнього музикування. Втім, з точки зору комерційної успішності, діяльність фірми у ці роки була досить ефективною. Це період перетворення фірми на багатофункціональну культурно-просвітню установу, що мала нотне видавництво, найбільші у Києві музичні магазини та найбагатшу бібліотеку майже у центрі міста. Плідна комерційна діяльність допомогла створити умови для розквіту видавничої діяльності, перетворити фірму в найбільшу, найбагатшу серед усіх інших музичних видавництв України. У травні 1897 р. Владиславу Ідзіковському вдалося придбати найуспішніше того часу в Україні нотне видавництво Болеслава Корейво, «київ-

ського книгаря, родом із Вільна» [16, с. 673–675], до речі, видавця усіх творів М. В. Лисенка *. Вимогливість щодо рівня музичних творів, які друкувались у цьому видавництві, якість видань «Б. Корейво» відповідала на той час кращим світовим стандартам. Авторитет видавця серед українських композиторів був чималий. Наприклад, М. В. Лисенко, за свідченням Владислава Ідзіковського, ласкаво називав Болеслава Корейво «Литвин – чоловік Божий» [16, с. 674]. Але, незважаючи на високу якість нотної продукції, фірма «Б. Корейво» не витримала конкуренції капіталістичного ринку. Вимушений продати видавництво Болеслав Корейво багато років потому працював у фірмі Леона Ідзіковського на посаді завідувачого видавничим відділом [14, с. 382, 396].

Фірма «Л. Ідзіковський» первинно була створена

Педагогічне видання з проспектом серії на титульному аркуші

як суто польське музичне видавництво, в репертуарі якого твори польських композиторів становили переважну більшість. Але з придбанням нотного

* «...фірма Корейво в Києві є видавцем і власником усіх моїх творів, маю лиш по їдному примірникові кожного видання» // Із листа М. Лисенка до О. Огоновського від 5 вересня 1894 р. [14, с. 241].

магазину Б. Корейва фірма «Л. Ідзіковський» отримала й видавничі права на ті твори видатних українських композиторів, які раніше належали видавництву Б. Корейва. Голова фірми Владислав Ідзіковський відзначав, що на той час «Каталог видавництва Болеслава Корейва охоплював майже всю спадщину багатьох українських композиторів» [16, с. 674]. Саме після 1897 р. твори українських композиторів поступово почали займати дедалі помітніше місце у репертуарі видавництва. Цей період відзначено ще однією вагомою для видавництва «Л. Ідзіковський» подією. Фірму обрали комісіонером Київського Відділення Імператорського Російського Музичного Товариства (РМТ). Вона змінила видавництво Б. Корейва, яке було комісіонером Київського Відділення РМТ до 1896 р. Уперше «Л. Ідзіковський» згадується як комісіонер РМТ у звітах Київського Відділення РМТ за 1896–1897 рр. [19, с. 7; 20, с. 5]. Після обрання фірми комісіонером РМТ каталог видавництва поповнився чималою кількістю творів педагогічного репертуару – це вимога членства у Товаристві.

Культурне життя країни на рубежі XIX–XX ст. було дуже інтенсивним. Обсяг та різноманітність видрукованих у цей період нотних видань значні, особливо численною виявилася кількість музично-педагогічних видань.

У країні поступово сформувалася система музично-педагогічних закладів, авторитетних та конкурентоздатних вітчизняних музичних шкіл. Провідні педагоги, професори видавали персональні серії інструктивних творів, своєрідні «майстер-класи». Педагогічних серій, адаптованих щодо ступенів труднощів, було чимало, у деяких налічувалося більше сотні творів. Створювалися й видавалися також колективні редакторські серії інструктивних творів. Наприклад, найбільш численна з підготовлених фірмою «Л. Ідзіковський» серія «Юний віртуоз» нараховувала вже у 1915 р. понад 740 видань [12, с. 244–261]. Такі педагогічні матеріали друкували виключно видавці комісіонери РМТ. Через магазини й склади комісіонерів, які підтримували зв'язки між собою, видання розповсюджувалися по всій імперії. Саме тому після приєднання фірми «Л. Ідзіковський» до РМТ твори педагогічного репертуару почали займати дедалі помітніше місце у каталозі видавництва. Членство в РМТ, крім обов'язків та престижу, давало його членам ще й значні комунікативні переваги. У сферу діяльності РМТ входила координація міжнародних культурних зв'язків і театральньо-концертного життя країни [18, с. 75–81, с. 93–240]. Вплив фірми

Марш, створений на честь 50-річчя Фірми «Л. Ідзіковський» і присвячений Владиславу Лєоновичу Ідзіковському.
Титульний аркуш видання

«Л. Ідзіковський» на культурне життя Києва, у т. ч. на театральньо-концертну сферу був у ті часи досить значним. М. В. Лисенко, однак, вважав цей вплив не завжди коректним щодо українських композиторів та виконавців, про що свідчать рядки із листа композитора до Модеста Менцинського (14.03.1912): «Агенція концертів знаходиться в виключних руках д[обродія] Ідзіковського – поляка, який у Києві має великий заклад нот, книг, дуже багата фірма, але протектує насамперед полякам, потім російським умільцям (бо він є разом комісіонером Отд[еления] Киев[ского] Императ[орского] Русского Муз[ыкального] Об[щества], за який ку-тас вони цупко тримаються)» [15, с. 464–465].

Видавничий дім «Л. Ідзіковський» брав участь і в організації виставок образотворчого мистецтва, при ньому було засновано власний художній салон. Співпраця з фірмою у цей час вважалася дуже престижною та комерційно привабливою. Серед музичних видавництв фірма «Л. Ідзіковський» була найавторитетнішою в Україні, у сфері нотної торгівлі – також. Це давало їй змогу домінувати у цій галузі, диктувати свої умови співпраці. Проте керівництво фірми нерідко й відмовляло достой-

Полонез В. Зентарського, присвячений Гесилії Ідзіковській.
Титульний аркуш видання

ним авторам, іншим видавцям, провінційним магазинам, співробітництво з якими не вважалося вигідним, економічно корисним*.

Фірма «Л. Ідзіковський» була найпродуктивнішою серед усіх нотних видавництв України впродовж декількох десятиріч. Визначення загальної кількості видань фірми «Л. Ідзіковський» за увесь час її діяльності – робота досить трудомістка. Абсолютна точність дефініції усіх видань та перевидань фірми не можлива без копіткої роботи з масивами видань нотних колекцій країни. Це необхідний шлях аналізу, не зважаючи на те, що збереглися друковані каталоги видавництва. Протягом свого існування фірма декілька разів друкувала рекламні каталоги видань. У Відділі формування музичних фондів Національної бібліотеки України

* М. Лисенко неодноразово робив спроби створити протекцію для своїх друзів-композиторів, видавців, наприклад: «Ідзіковського питає, чи увійшов би з Вами в спілку відносно продажу нот, дак він одмовив – не хоче; згадав і Аренштейна, а все ж не схотів» // Із листа М. Лисенка до Г. Маркевича від 16 січня 1902 р. [14, с. 349–349] Г. І. Маркевич (1847–1923) – письменник, видавець, організатор української друкарні й книгарні у Полтаві; Аренштейн – нотний видавець у Львові.

імені В. І. Вернадського (ВФМФ НБУВ) зберігаються п'ять каталогів цієї фірми [8; 9; 10; 11; 12]. Три з них є суто торгово-рекламними, вони анонують не тільки видання фірми, а й видання комісіонерів, які були у продажу в магазині, навіть без зазначення видавця [8; 9; 10]. Тому відрізнити у каталозі видання «Л. Ідзіковського» від видань «Циммермана» або «Гутхейля» – проблематично. Фірму-видавця більшості пропонованих творів можна визначити, лише побачивши саме видання. Значно відрізняються структура та зміст останніх каталогів фірми – 1912-го і 1915 р. Уже у назвах цих каталогів, порівняно з попередніми, зазначено, що вони пропонують музичні твори, видані самою фірмою «Л. Ідзіковський» [11; 12]. Рекламу видань інших видавничих фірм розташовано у каталозі в окремих розділах. Проте каталоги 1912-го і 1915 р. не містять усіх видань, які побачили світ у видавництві за час його існування. Структура каталогів відповідає, насамперед, рекламно-торговим цілям, але дуже незручна для аналізу репертуару видавництва. Твори розташовані відповідно до засобів виконання, а також за деякими жанрами, видами видань і серіями, а вокальні твори – ще й за мовними ознаками. Так, у розділі «Русские романсы и песни для одного голоса с фортепиано» подано усі вокальні твори для цього засобу виконання, надруковані з російським текстом, незважаючи на національну приналежність авторів, жанрові особливості твору. Тому в цьому розділі є ще й вокальні твори Л. Бетховена, Г. Генделя, Ж. Массене, П. Тості, Р. Леонкавалло, арії із опер Г. Бізе, К. Гуно, Дж. Пуччіні, С. Монюшко і навіть «повні» опери М. Лисенка «Ноктюрн» і «Тарас Бульба». В різних частинах каталогу твори дублюються неодноразово, але немає інформації про перевидання. Отже, не зважаючи на безперечну цінність інформації, орієнтуватися у видавничому репертуарі фірми за допомогою рекламних каталогів досить складно.

Ще одним джерелом отримання інформації про кількість видань фірми є видавничі порядкові номери – номери дощок. Аналіз видань свідчить, що фірми проставляли персональні порядкові номери з ініціалами видавця на тих виданнях, які ставали власністю видавництва. У випадках, коли власником видань, підготовлених фірмою, залишався автор, номери дощок проставлялися друкарнею. Крім того, номери дощок проставляли переважно у першому виданні твору, не змінюючи при перевиданнях, навіть якщо перевидання й відрізнялися одне від одного. Згідно з номерами нотних дощок

видань, які є власністю видавництва (з ініціалами видавця), за увесь київський період діяльності фірми «Л. Ідзиковський» нею було видано 5810 видань. Однак, це не остаточна цифра, тому що видань, підготовлених фірмою до друку, було набагато більше (з урахуванням видань з номерами дошок друкарень, а також перевидань). Для порівняння можна взяти діяльність видавництва з 1917-го по 1919 р. Згідно з номерами нотних дошок, у цей період побачило світ 180 видань (до 1917 р., згідно з номерами нотних дошок, було видано близько 5630 видань, а до 1919 р. – 5810). Однак, у фондах ВФМФ НБУВ зберігається понад 280 видань, підготовлених за цей період фірмою до друку [22, с. 384]. Тобто більш ніж третина видань – це або перевидання, яких тоді було надзвичайно багато, або видання – власність авторів. Отже, на момент експроприації загальна кількість видань, підготовлених фірмою «Л. Ідзиковський», може бути майже на третину більшою за кількість номерів нотних дошок видавництва, тобто становить близько 7700.

Фірма «Л. Ідзиковський» за період своєї діяльності неодноразово змінювала видавничі пріоритети. Спочатку створена як суто польське видавництво поступово перетворилась у найавторитетніше, найпотужніше підприємство, що друкувало твори українських композиторів. Звернення фірми переважно до українського репертуару відбувалося дуже повільно. Порівнюючи видавничі каталоги різних років, бачимо, що радикальні зміни у пріоритетах видавництва відбулися лише наприкінці першого десятиріччя ХХ ст. Після придбання магазину Б. Корейво досить довго твори українських композиторів займали у репертуарі видавництва незначне місце. На рубежі ХІХ–ХХ ст., у період піднесення, розквіту української музичної культури дуже гостро відчувався дефіцит саме українських видавництв. Доречною ілюстрацією такої ситуації є рядки з листа М. Лисенка, датованого 1899 р.: «Я чрезвычайно жалею, что из всего мною написанного так мало издано. Я автор, не коммерсант, не имею средств затратить на издание, которое тут же должен отдать нотопродавцам на комиссию с 40–50 и даже 60 процентов! [...] Нечому у нас издавать и лежат вещи по 15–20 лет» [14, с. 308].

Цей період справді можна назвати «міжсезонням» в нотовидавничій сфері, оскільки видавництва «Б. Корейва» вже не існувало, а до видань творів саме українських композиторів фірма «Л. Ідзиковський» по-справжньому приступила лише че-

Видання 1918 р. з проспектом серії на титульному аркуші

рез декілька років. Найбільш плідними виявились останні 10–15 років діяльності фірми «Л. Ідзиковський» у Києві. Причому цей період позначений не тільки зростанням кількості видань творів українського репертуару, але й різким збільшенням загальної кількості видань фірми. Для порівняння наведемо цифри: у 1908 р. видавничий каталог фірми нараховував 2500 номерів [13, с. 1183–1186], а вже у 1917-му – приблизно 5630, тобто за 10 років було підготовлено більше видань ніж за попередні п'ятдесят.

Видавничий репертуар фірми «Л. Ідзиковський» був досить різноманітним і цікавим: клавіри опер та оперет вітчизняних композиторів – М. Лисенка, К. Стеценка, П. Ніщинського, численні арії з вокально-сценічних творів композиторів світової класики, фортепіанні концерти, інструментальні ансамблі, різноманітні твори для окремих інструментів, камерно-вокальна музика, видання обробок народної музики, твори легких жанрів.

Політика фірми була багатовекторною у видавничих пріоритетах, прагнула задовольняти музичні смаки найрізноманітніших верств населення. У репертуарі видавництва – дуже різні за художньою цінністю твори. Свого часу було багато нарікань

щодо художнього рівня творів, які видавались *. Як і завжди, видання творів композиторів-класиків не давало надприбутків, тому прагнучи задовольнити комерційні інтереси, фірма вимушена була орієнтуватися на попит. Чималу частину видавничого репертуару займали твори справді сумнівного художнього рівня, серед них – численні твори композиторів-аматорів, твори так званих «легких жанрів». Особливо багато було видано сентиментально-куртуазних творів. Найчисельніша серія «Цыгане в Киеве» складалася з 254 видань, а серія «Современный кабарэ» – навіть з декількох підсерій: «Песенки, куплеты и шансонетки» (22 видання), «Интимные песенки и песенки кабарэ» (12 видань) та ін. Видавалися також серії творів з репертуарів модних виконавців – І. Кремер, О. Вертинського, В. Сабініна, В. Хенкіна, І. Ільсарова, М. Каринської, Н. Тамари, М. Емської, Н. Кольчовської, Н. Дулькевич та багатьох інших. Деякі з персональних серій були досить чисельні, наприклад, «Репертуар известного баяна цыганской песни В. Д. Шумского» складався з 64, а «Репертуар В. А. Сабинина» – з 44 видань. Значне місце у каталозі видавництва займали твори модних на той час авторів так званої «салонної музики». Наприклад, фірма «Л. Ідзіковський» видала 110 творів В. А. Присовського та ще 32 видання цього ж автора, але вже під псевдонімом А. Овенберг. Причому деякі з цих творів видавництво пропонує у багатьох різних засобах виконання, наприклад, фортепіанні п'єси В. Присовського «О чем рыдала скрипка» та «Раненый орел» пропонуються ще й у перекладах для 19 різних засобів виконання, тобто, кожен з цих творів можна було придбати й окремо у перекладах для багатьох інструментів та ансамблів [22, с. 185, 188].

Важливим джерелом вивчення музичних смаків споживачів є тираж виданого твору, кількість перевидань. Саме за цими показниками можна визначити, що найбільшим попитом серед споживачів користувалися все-таки не твори «легких жанрів», яких видавалося дуже багато. Популярними в країні, судячи з кількості перевидань та додаткових тиражів, були різноманітні видання творів народної

* Наведемо рядки листа М. В. Лисенка до М. Ф. Фіндейзена від 3 травня 1899 р., вони певною мірою стосуються і видавничої політики фірми: «[...] нотопродавцы, не смысля в музыке ничего, берутся за издание вещей, которые, в большинстве случаев, давая поблажку дурному вкусу большинства публики, дают им верные деньги. А композиторы пальцы сосут, заполняя втуны свои портфели новыми сочинениями» [14, с. 308].

музики. Оригінальних, так званих «польових» записів фольклорних мелодій у репертуарі фірми не було. Домінували обробки та переклади творів народної музики для найрізноманітніших засобів виконання. Остання чверть XIX – початок XX ст. позначені зростанням інтересу до народної спадщини, практично усі найбільш талановиті українські композитори зробили свій внесок у справу відбору, запису, обробки та популяризації народної музики. Найбільші напрацювання у цій сфері належали й, без сумніву, завжди належатимуть М. В. Лисенку. Значна частина народних творів уперше була видрукувана саме фірмою «Л. Ідзіковський». Серед фольклорних творів, дбайливо відібраних, систематизованих й оброблених для різних засобів виконання іншими композиторами – збірки українських пісень для хору О. Кошиця (2 збірки по 10 пісень та збірник колядок); «Українські колядки і щедрівки» (4 збірки по 10 пісень) і збірник «Луна» (40 пісень) К. Стеценка; М. Тутковського (3 збірки по 10 пісень, опубліковані під псевдонімом А. Артемовський); «50 українських пісень» Л. Малашкіна; обробки українських пісень для мішаного хору (2 збірки по 12 пісень) Я. Галля; декілька перевидань збірки А. Коципінського «100 народних пісень» (у т. ч. у перекладі для фортепіано В. Зентарського). Крім того, у репертуарі видавництва були ще обробки фольклорних творів, здійснені Д. Борковським, В. Зарембою, М. Завадським, П. Ніщинським, Г. Ходоровським та іншими композиторами.

Придбання видавцем твору автора є одним із показників комерційної успішності в умовах вільного ринку. Незважаючи на те, що фірма іноді пропонувала авторам не дуже вигідні умови співпраці, можливість опублікування творів ставала потужним стимулом для їх створення. Завдяки видавництву вперше побачили світ й збереглися до нашого часу численні твори багатьох польських і українських композиторів, зокрема М. Завадського, В. Заремби, В. Зентарського, Т. Йотейко, І. Падеревського, братів Генріка та Юзефа Венявських. Але найбільше у видавничому кошику було творів М. В. Лисенка. В останні десятиріччя фірма друкувала чимало творів інших видатних вітчизняних композиторів: «Музичні твори для співу з супроводом фортепіано» К. Стеценка (серія з 43 видань); декілька збірок творів Я. Степового – 2 збірки фортепіанних п'єс (4 та 3), збірник вокальних творів «Барвінки» (16 номерів), романси на вірші О. Олесья (9 пісень), М. Рильського (3 видання); романси та пісні О. Кошиця, П. Ніщинського; інструментальні та вокальні твори Є. Ріба, П. Сени-

ці, М. Тутковського та ін. Серед серій камерно-концертних творів українських композиторів найчисленніша – «Українська ліра: Думки, пісні і співи» (51 видання).

У так званий «час змін» – 1917–1919 рр. – політичні події помітно вплинули на видавничий репертуар фірми. Серед нових видань, підготовлених у цей період, превалюють інструментальні та вокальні твори для домашнього музикування, музика для кафе-шантанів і кабаре, з'являються також патріотичні й революційні гімни й пісні, присвячені поточним подіям. Цей час означено великою кількістю перевидань творів вітчизняних композиторів – переважно камерно-концертних, творів педагогічного репертуару, деяких фольклорних збірок. Важливо, що перевидання фольклорних творів у ці роки здійснювалося вже українською мовою, а не в російській транслітерації, що було обов'язковим за імперських часів.

Революційні події трагічно відгукнулись у долях багатьох діячів культури. Не обійшли вони й фірму «Л. Ідзіковський», яка, як вже зазначалося, була націоналізована. Створене на базі видавництва «Л. Ідзіковський», Київське відділення нотовидавничого сектора Державного Видавництва України ще деякий час перевидавало продукцію фірми, переважно твори західноєвропейських композиторів з педагогічних серій для фортепіано у редакціях З. Леберта, В. Зентарського, В. Пухальського, Г. Ходоровського та ін. [22, с. 28, 29].

Про варшавський період існування фірми «Л. Ідзіковський» відомостей небагато. Видавництво, склад нот, книгарня та читальня розмішувались у Варшаві по Алеї Єрозолимських, 18 [4, с. 4]. Фірма «Л. Ідзіковський» була власником значної кількості творів українських композиторів, зокрема усіх творів М. Лисенка. Спадкоємці композитора ще у 1914 р. продали фірмі права на видання усіх його творів, що їм належали. Тому, починаючи з 1914 р., видання творів М. Лисенка стали прерогативою лише фірми «Л. Ідзіковський». Після 1920 р. права практично на всю музичну спадщину М. Лисенка, багатьох інших вітчизняних композиторів, а також значна частина рукописів митців опинилася за межами України. Країна Рад ніяких прав власності не дотримувалася. Норми Закону про авторське право виконували лише видавці західноєвропейських країн. Здійснені ними у цей період видання мали позначку: «Видано зі згодою фірми «Л. Ідзіковський» [22, с. 419, 430, 473]. Українські діаспорні видавці із далекого зарубіжжя також часто ігнорували авторські права. У пореволюційні роки найбіль-

Титульний аркуш видання

ша кількість контрафактних, так званих «піратських» видань, була зроблена саме з видань фірми «Л. Ідзіковський» [22, с. 38–42]. Відомостей про видання фірмою творів українських композиторів у цей період не знайдено. 1933 р. Владислав Ідзіковський звернувся до митрополита Андрея Шептицького з пропозицією викупити рукописи та авторські права на видання творів українських композиторів, які були на той час у власності видавництва. Обмірковування доцільності та обговорення умов цієї справи тривало декілька років. Лише наприкінці 1937 р. сторони нарешті домовилися [17, с. 265–269]. Андрей Шептицький викупив у Владислава Ідзіковського рукописи й авторські права приблизно на 600 творів українських композиторів – М. Лисенка (близько 350 творів), К. Стеценка, М. Леонтовича, Я. Степового, О. Кошиця, П. Сениці, П. Ніщинського та деяких інших авторів [17, с. 267]. Ця благодійна акція стала вирішальною не тільки у справі повернення музичних скарбів на батьківщину, але й допомогла зберегти їх від знищення. У вогні Другої світової війни, під час Варшавського повстання, повністю згоріли приміщення фірми «Л. Ідзіковський» з майже усіма книжковими й видавничими скарбами. Незадовго до повс-

танья, у червні 1944 р., помер Владислав Ідзіковський. На місці знищених приміщень фірми у 1945-му було відкрито кіоск з продажу антикварних книг, який працював до 1950 р. Саме після тих сумних подій остаточно припинила існування польська видавнича фірма «Л. Ідзіковський», яка упродовж багатьох років була активним учасником музичного життя України.

Сьогодні, враховуючи знаменну дату – 150-річчя заснування фірми, варто спробувати з'ясувати місце і роль в історії культури України такого явища, як «фірма Леон Ідзіковський». Можливо, саме зараз потрібно усвідомити колективну провину не стільки за історичні події, які відбулися мимо нашої волі – революційну експропріацію фірми, її знищення скільки за невизнання й досі величезного значення діяльності фірми для становлення й розвитку української музичної культури; провину за звичку помічати навіть дрібні недоліки, а значні досягнення сприймати як щось само собою зрозуміле. Оглядаючи нотні розсипи видань фірми, які назавжди залишилися відбитком історичних та культурних подій країни, потрібно визнати, що жодна інша комерційна видавнича структура не справляла такого великого впливу на культурне життя України.

Відродити найважливіші сторінки «загальної пам'яті» культури та дешифрувати їх смисли – найактуальніше завдання культурної самоідентифікації країни. Тому з нагоди 150-річного ювілею фірми справедливо було б оголосити 2009 р. роком пам'яті родини Ідзіковських. Можливо, вперше в історії вітчизняної музичної культури 2009-й стане роком вдячності не на честь видатної постаті, надзвичайної культурної події, а на честь діяльності й здобутків комерційної установи – польської музичної видавничої фірми в Україні «Леон Ідзіковський».

Список використаної літератури

1. Весь Киев [Текст]: адресная и справочная книга на 1907 г. – К.: Изд. С. М. Богуславского, 1907. – 87, XXXVI с., 990, 574 к.ц.
2. Весь Киев [Текст]: адресная и справочная книга на 1911 г. – К.: Изд. С. М. Богуславского, 1911. – 98, XIX, 24, 120 с., 1185, 798 к.ц. [1144 с.]
3. Весь Киев [Текст]: адресная и справочная книга на 1914 г. – К.: Изд. С. М. Богуславского, 1914. – [872 с.]
4. *Idzikowska, A.* Symbol Ocalony [Text] // *Dziennik Kijowski*. – 2000. – Maj. – N 9 (136). – С. 4.
5. *Ідзіковський, В.* Польський видавець про М. Лисенка [Текст] // М. В. Лисенко у спогадах сучасників / упоряд. О. Лисенко; ред. та комент. Р. Пилипчука. – К.: Музична Україна, 1968. – С. 673–675.
6. *Кальницький, М.* Даруй мне тишь твоих библиотек [Электронный ресурс] // «Газета по-киевски». Ретро-клуб. – 02.08.2008.
7. *Кальницький, М.* Против Прорезной [Электронный ресурс] // *mik-kiev.livejournal.com*
8. Каталог нот [Текст]: для фортепиано в 2 и 4 руки, для пения и разных инструментов находящихся в книжном и музыкальном магазине Леона Идзиковского. – К.: Леон Идзиковский, [б. г.]. – 170 с. Примірник дефектний, бракує с. 1–32.
9. Catalogue des Ouvrages de musique [Text]: en vente chez Lйon Idzikowski à Kieff. – К.: Lйon Idzikowski, 1910. – 24 s.
10. Catalogue des Ouvrages de musique [Text]: en vente chez Lйon Idzikowski à Kieff. – Czesc druga. – К.: Lйon Idzikowski, 1910. – 20 s.
11. Catalogue des Ouvrages de musique et des livres [Text]: Publiйs par la Maison Lйon Idzikowski. – Kieff; Warsovie: Lйon Idzikowski, [1912–1913]. – 224 s.
12. Catalogue des Ouvrages de musique [Text]: Publiйs par la Maison Lйon Idzikowski. – Kieff; Warsovie: Lйon Idzikowski, 1915. – 300 s.
13. Леон Идзиковский в Киеве [Текст]: 50-летие музыкальной фирмы // Русская музыкальная газета. – 1908. – № 51–52. – С. 1183–1186.
14. *Лисенко, М. В.* Листи [Текст] / упоряд., примітки та комент. О. Лисенка; вступ. стаття М. Рильського. – К.: Мистецтво, 1964. – 533 с., іл.
15. *Лисенко, М. В.* Листи [Текст] / авт.-упоряд. Р. М. Скорульська. – К.: Муз. Україна, 2004. – 680 с., іл.
16. М. В. Лисенко у спогадах сучасників [Текст] / упоряд. О. Лисенко; ред. та комент. Р. Пилипчука. – К.: Музична Україна, 1968. – 822 с., іл.
17. *Мартиненко, О.* До історії музичної спадщини М.Лисенка (В.Ідзіковський і А.Шептицький) [Текст] // *Записки НТШ*. – Львів, 1993. – Т. 226. – 527 с.
18. *Миклашевский, И.* Очерк деятельности Киевского Отделения Императорского Русского Музыкального Общества (1863–1913) [Текст] / сост. И. Миклашевский. – К., 1913. – 240 с.
19. Отчет Киевского Отделения Императорского Русского Музыкального Общества [Текст]: за 1895–1896 гг. – К., 1897. – С. 7.
20. Отчет Киевского Отделения Императорского Русского Музыкального Общества [Текст]: за 1896–1897 гг. – К., 1898. – С. 5.
21. *Рубльов, О. С.* Ідзіковські [Текст] // *Енциклопедія історії України: в 5 т. / редкол.: В. А. Смолій та ін.* – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3. – 672 с.
22. *Савченко, І. В.* Українські нотні видання 1917–1923 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [Текст]: науковий каталог / НАН України. НБУВ; наук. ред. Л. В. Івченко. – К., 2007. – 384 с.
23. Фирма «Леон Идзиковский» [Электронный ресурс] // *www.oldkiev.info*

Любов ДУБРОВІНА,

директор Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,
чл.-кор. НАН України

Нове просопографічне видання з серії «Біобібліографія крими́знавства»

Рец. на кн.: *Непомнящий А. А.* Подвижники крими́ведения. Т. 2: TAURICA ORIENTALIA.– Симферополь, 2008. – 600 с. – (Биобиблиография крими́ведения; Вып. 12).

Книжкова серія «Біобібліографія крими́знавства», що виходить упродовж останніх п'яти років дбаннями засновника і редактора серії, професора Андрія Анатолійовича Непомнящого, поповнилася його новою монографією, присвяченою сходознавчим сюжетам у крими́знавстві у період з кінця XVIII ст. до початку Другої світової війни. Комплексність біобібліографічних та історичних досліджень, притаманна попереднім працям А. А. Непомнящого, у рецензованому виданні набула подальшого свого розвитку і показала можливість біобібліографічних методик для побудови панорамних просопографічних досліджень, створення за допомогою технології мозаїки загальної картини та спільного біографічного портрета крими́ського сходознавства.

Хоча монографія побудована у вигляді нарисів, присвячених окремим діячам сходознавства, науковим установам, товариствам, вона безумовно заслуговує високої наукової оцінки. В ній автор реалізує свій задум: відновити генезис орієнталістичних досліджень від перших боязких зарисовок побуту, культури, пам'яток історії крими́ських татар, зроблених ще наприкінці XVIII ст. петербурзькими академіками (В. Ф. Зуєв, Є. Є. Кьолер, П. С. Палас), до ґрунтовних студій академіків довоєнного часу вже XX ст. (Г. Ю. Крачковський, О. М. Самойлович та ін.).

У книзі розкривається наукова крими́знавча спадщина багатьох відомих українських і російських істориків, етнографів 1783–1941 рр., до наукового обігу залучаються нові, маловідомі або невідомі імена, без встановлення внеску котрих

крими́знавство не можна вважати повноцінним, зокрема А. А. Лашкова, Є. Ю. Спаської, П. О. Фальова, О. Я. Олесницького та ін.

До позитивних характеристик видання можна віднести залучення великої та різноманітної за джерелами дослідницької бази, що складається з оприлюднених наукових праць вчених, публікацій з періодичних видань, архівних документів, значної кількості іконографічних джерел, фотодокументів та ілюстрацій. На особливу згадку заслуговує розлогий епістолярій діячів науки, мемуари й щоденники, а також твори видатних сходознавців, у т. ч. й раніше неопубліковані. Автор щедро цитує листи вчених, чим фактично здійснює публікацію цих джерел. Це значно розширює контекст розвитку наукових досліджень, соціально-психологічних та історичних обставин, в яких працювали вчені, збагачує наші уявлення про їхні фахові інтереси, їхню долю, зокрема в руйнівні 30-ті роки.

Окрім ґрунтовних нарисів, присвячених діяльності окремих подвижників науки (І. М. Березін, В. В. Грігор'єв, Г. Ю. Крачковський, Ф. Ф. Лашков, О. М. Самойлович, В. Д. Смирнов, Є. Ю. Спаська, П. О. Фальов, Харузіні та ін.), у книзі простежується як складався і розвивався крими́знавчий напрям досліджень Петербурзької Академії наук, Лазаревського інституту східних мов у Москві, Російського музею імператора Олександра III у Санкт-Петербурзі. Окреслюється й тема «крими́знавство та дорадянська українська історіографія», де аналізуються студії О. О. Андрієвського, В. М. Базилевича, А. Ю. Крими́ського. Сподіваємося, що цей перспективний напрям знайде подаль-

ший розвиток у дослідженнях А. А. Непомнящого.

Не можна не відзначити своєрідну «оду бібліографії», розміщену у розділі «Кримознавство у корпусі орієнталістичної бібліографії», яка цілком справедливо вказує на принципову роль бібліографії в історичних дослідженнях. А. А. Непомнящий прослідковує, як кримська орієнталістика знайшла віддзеркалення в бібліографії, що розвивалася упродовж XIX – першої третини XX ст. На нових документах з Санкт-Петербурзького філіалу Архіву РАН побудований розділ про кримознавчі дослідження 30-х років XX ст., зокрема про інтерес до Криму в цей час відомих істориків Б. Д. Грекова і Н. Д. Полонської-Василенко.

Крім біографічних та просопографічних розділів, джерелознавчу цінність має додаток «Класики кримської орієнталістики», де вміщено праці видатних кримознавців, що друкувалися у малодоступних на сьогодні виданнях, та чотири, виявлені А. А. Непомнящим, рукописи. Вони публікуються вперше: стаття Ф. Ф. Лашкова «Боротьба російського народу з кочівниками та значення цієї боротьби в історії» (з Державного архіву в Автономній Республіці Крим), звіт О. М. Самойловича, який працював у 1916 р. в Етнографічному відділі Російського музею, про його дослідження в Криму (з Наукового архіву Російського етнографічного музею у Санкт-Петербурзі), змістовний рукопис професора В. Д. Смирнова «Стан кримських архівів та їхнє значення» (з Архіву сходознавців Санкт-Петербурзької філії Інституту сходознавства РАН), невідомий відгук академіка Гната Крачковського про науково-суспільну діяльність видатного кримського краєзнавця Арсенія Маркевича (з рукописного відділу Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури РАН).

Іменний покажчик репрезентує увесь персональний склад кримознавчого сходознавства. Заслугує схвалення й науковий апарат видання, який вирізняється інформативністю, підкріплений ґрунтовними посиланнями, містить значну кількість біографічних довідок, що суттєво поглиблює просопографічний зміст праці. Безумовно цінним є на-

явність досить повного портретного ряду цих вчених, діячів. Десятки рідкісних фотографій подвизників розвитку кримської орієнталістики, фотокопії унікальних архівних документів, оприлюднених вперше, присвячені автографи на виданнях з різних бібліотек України та Російської Федерації, маловідомі краєвиди Криму, що передають колорит епохи. Це значно прикрашає видання та робить його не лише оригінальним друкарським витвором, але й надаватиме усім, хто працюватиме з ним, не тільки наукового, а й естетичного задоволення.

Відаючи належне високому історико-біографічному та бібліографічному рівню праці А. А. Непомнящого, її багатій джерелознавчій основі, водночас слід відзначити певну історіографічну незавершеність «TAURICA ORIENTALIA». Бракує узагальнюючих підсумків, де автор зміг би окреслити та певним чином систематизувати широкий різноманітний науковий рух кримознавчого сходознавства за досить великий історичний період у його напрямках, школах, формах персоніфікованого внеску окремих видатних діячів. Певні спроби такого узагальнення спостерігаються у розділі, присвяченому кримознавству у корпусі орієнталістичної бібліографії. Однак, не завадило б показати й основні риси розвитку кримознавчого сходознавства в його цілісності та взаємозв'язку, проблемних ситуаціях, суперечностях та здобутках, що становлять суть та специфіку розвитку складних процесів кримознавчих досліджень за такої значний часовий проміжок.

І все-таки, книга А. А. Непомнящого знайшла своє гідне місце серед сучасних історико-бібліографічних праць з історії вивчення Криму. Хочеться привітати автора з таким ґрунтовним, цікавим дослідженням, відзначити його значущість для розвитку сучасних біобібліографічних та просопографічних досліджень, а також порекомендувати його книжку не лише історикам-кримознавцям, сходознавцям, а усім дослідникам історичного мислення України.